

יד ושם קובץ מחקרים

ל"ו [2]

בעריכת
דוד זילברקלנג

בית לוחמי הגטאות - הספרייה

מספר פריט במחשב 2287

מספר עותק 1

ברקוד 45763

יד ושם רשות הזיכרון לשואה ולגבורה
ירושלים תשס"ט

תוכן העניינים

9	מבוא
	חוי דרייפוס (בן-ששון)
13	"השואל עלה [אל פני] האדמה": יומנה של אלמונית ממרד גטו ורשה
	אנטון וייס־ונט
39	עסקי הישרדות: חברת הנפט הבלטית ומחנות לעבודת כפייה יהודית באסטוניה
	מרדכי אלטשולר
63	מצוקתם של יהודים בברית-המועצות בעקבות הסכם מולוטוב-ריבנטרופ
	בלה בודו
97	פרשת טוקגי: שמועות, "פסקי דין של העם" ואנטישמיות במחוזות הונגריה, 1919–1921
	גרן לת
131	עיתוני שוודיה וליל הבדולח: כינונה של אדישות
	מאמרי ביקורת
	הלמוט ואלזר סמית
139	עם נציונל-סוציאליסטי? Michael Wildt, <i>Volksgemeinschaft als Selbstermächtigung.</i> <i>Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz 1919 bis 1939</i>

"השואל עלה [אל פני] האדמה" יומנה של אלמונית ממרד גטו ורשה¹

חוי דרייפוס (בן-ששון)

מרד גטו ורשה עמד במוקד מחקר השואה כבר מראשיתו,² ובמשך השנים התפרסמו עשרות רבות של חיבורים אקדמיים עיוניים,³ קובצי תעודות⁴ וזיכרונות אישיים⁵ בנושא. בעת האחרונה אף השתתפו

- 1 תודה למר יוסי שביט, מנהל ארכיון בית לוחמי הגטאות, על שהעביר לרשותי סקירות של היומן ולפרופ' ישראל גוטמן על הערותיו למאמר. את היומן תרגמתי מן המקור בפולנית וברצוני להודות לגב' אווה לוטקיץ ולד"ר נטליה אלקשיון שבדקו כי עשיתי את עבודתי נאמנה.
- 2 ראו למשל: Józef Kermisz, *Powstanie w getcie warszawskim (19 kwietnia-16 maja)* (1943), Centralna Żydowska Komisja Historyczna Łódź 1946.
- 3 רשימה חלקית: ישראל גוטמן, *יהודי ורשה 1939-1943: גטו, מחתרת, מרד*, יד ושם וספריית הפועלים, ירושלים ותל אביב תשל"ו; בער מארק, *דער אויפשטאנד אין ווארשעווער געטא, יידיש בוך, ווארשע 1955*; חיים לזר (ליטאי), *מצדה של וארשה: הארגון הצבאי היהודי במרד גיטו וארשה*, מכון ז'בוטינסקי, תל אביב 1963; Barbara Engelking i Jacek Leociak, *Getto warszawskie: przewodnik po nieistniejącym mieście* (Warsaw: Wydawnictwo IfiS PAN, 2001); Bernard Mark, *Powstanie w getcie warszawskim* (Warsaw: Idisz Buch, 1963). ראו גם חוברת לו (תשמ"ד) של כתב העת *ילקוט מורשת* אשר הוקדש לנושא: "40 שנה למרד גטו ורשה: מרד הגטאות במבט היסטורי - דיון של לוחמים והיסטוריונים".
- 4 רשימה חלקית: נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש (עורכים), *המרי והמרד בגיטו וארשה: ספר מסמכים*, יד ושם, ירושלים 1965; יוסף קרמיש (עורך), *מרד גיטו וארשה בעיני האויב: הדו"חות של הגנרל יירגן שטרופ*, יד ושם, ירושלים 1966; מלך ניישטט (עורך), *חורבן ומרד של יהודי וארשה: ספר עדויות ואזכרות*, הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל ועדת הגולה, תל אביב תש"ז; בער מארק, *צום צענטן יארטאג פון אויפשטאנד אין ווארשעווער געטא: דאקומענטן און מאטעריאליאן*, יידיש-בוך, ווארשע 1953; פאבל, "על גורלם של שרידי הלוחמים של האיגוד הצבאי היהודי בוורשה", *דפים לחקר תקופת השואה*, מאסף ה (תשמ"ז), עמ' 308-320.
- 5 רשימה חלקית: מרק אדלמן, *הגטו לוחם: צעירי הבונד בגטו ורשה*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2001; ישראל גוטמן, *מרד הנצורים: מרדכי אנילביץ' ולחימת גטו ורשה*, ספריית הפועלים, מרחביה 1963; שלום סטיין גראייק, *שלושה ימי קרב*, מערכות, תל אביב תשל"ב; אנקה גרופינסקה, *סחור סחור: שיחות עם לוחמים מגטו וארשה*, הקיבוץ המאוחד ומפה, תל אביב 2002; רישארד ואלבסקי, *יורק*, מורשת וספריית הפועלים, תל אביב תשל"ו; דוד וודובינסקי, *אנחנו לא נושענו*, יד ושם, ירושלים 1986; צביה לובטקיין, *בימי כליון ומרד*, בית לוחמי הגטאות, תל אביב 1981; שמחה (קז'יק) רותם, *ובתוכי העבר... בארגון היהודי הלוחם*, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, קיבוץ לוחמי הגטאות תשמ"ד; Alexander Donat, *The Holocaust Kingdom*, (New York: Holocaust Library, 1999); Michał Jaworski, "Plac muranowski 7: Fragment wspomnień," *Biuletyn ŻIH* (1974), no. 2(90); Shloyme Mendelson, *La resistencia en el ghetto de Varsovia*, (Buenos Aires: Congreso Judío Latinoamericano, 1978).

חוקרים מהארץ ומהעולם בפולמוס ער על מעורבות תנועות המחתרת השונות במרד וחלקם בקרבות השונים.⁶ ברם, אלפי הדפים שנכתבו על המרד דנים דיון כמעט בלבדי במעשיהם של תנועות המחתרת ושל הצעירים שלחמו בגרמנים בנשק, ואילו מעשיהם של תושבי הגטו האחרים – עשרות אלפים שהיה להם חלק חשוב במרד – נזנחו.⁷

באפריל 1943 נשאר בגטו ורשה כ-40,000 יהודים בלבד⁸ – שרידי הקהילה היהודית הגדולה באירופה ששרדו מאימי הכיבוש וממוראות הגטו והצליחו לחמוק מהגירושים ההמוניים של יהודי ורשה לטרבלינקה בקיץ 1942.⁹ לרובם – למעט חברי תנועות המחתרת שנשארו בגטו בהחלטה אידאולוגית – חסרו המשאבים הכספיים והקשרים האישיים שיכלו לאפשר להם לברוח לצד הארי, והם נשארו בגטו בלית ברירה.¹⁰ את תחושתם הקשה ביטא סטפן ארנסט (Stefan Ernst) במילים האלה: "אנחנו יודעים שכולנו נידונו למוות. אנחנו רק לא יודעים את תאריך ההוצאה להורג."¹¹

עם זאת בשבועות שקדמו לפרוץ המרד – ליתר דיוק, מאז אקציית ינואר 1943¹² – הסתמן שינוי באווירה ובהתנהגות הציבורית של תושבי

- 6 משה ארנס, "מרד גטו ורשה: הערכה מחדש", *יד ושם – קובץ מחקרים לג (תשס"ה)*, עמ' 77-111; משה ארנס, "הארגון הצבאי היהודי: אצ"י (ŻZW)", *ילקוט מורשת פ (תשס"ו)*, עמ' 27-50; ישראל גוטמן, "איך עושים היסטוריה", *ילקוט מורשת פ (תשס"ו)*, עמ' 51-83; משה ארנס, "תשובה למאמרו של פרופסור ישראל גוטמן", *ילקוט מורשת פ (תשס"ו)*, עמ' 195-199.
- 7 Moshe Arens, "The Jewish Military Organization (ŻZW) in the Warsaw Ghetto," *Holocaust and Genocide Studies* 19, 2 (2005), pp. 201-225; Dariusz Libionka and Laurence Weinbaum, "Deconstructing Memory and History: The Jewish Military Union (ŻZW) and the Warsaw Ghetto Uprising," *Jewish Political Studies Review* 18, 1-2 (2006), pp. 87-104; Maciej Wojcicki, "Żydowski Związek Wojskowy w getcie warszawskim," *Kwartalnik History Żydów* 217 (2006), pp. 35-47.
- 8 אחת הסיבות לכך היא המקום המרכזי שתפס המרד המזוין בעיצוב זיכרון השואה בארץ ובעולם. סיבה אחרת היא שמגמת הפוליטיזציה של המרד ניתבה את הדיון למחתרות הלוחמות ופעולותיהן.
- 9 ראו גוטמן, *יהודי ורשה*, עמ' 405.
- 10 על מציאות החיים בגטו ורשה בגירוש הגדול ראו חוי בן-ששון, "כעת ורשה היהודית עושה רושם של בית קברות" החיים בגטו ורשה במהלך "הגירוש הגדול", *דפים לחקר השואה*, מאסף יה (תשס"ד), עמ' 103-124.
- 11 ראו למשל אברהם לוין, *מפנקסו של המורה מיהודיה*, בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון והקיבוץ המאוחד, תל אביב תשכ"ט, עמ' 129 (5 באוקטובר 1942).
- 12 כתביו של סטפן ארנסט, ארכיון המכון היהודי ההיסטורי (אמ"ה) – Żydowski Instytut Historyczny, ŻIH, 302.195, עמ' 195. ראו גם עמנואל רינגבלום, *יומן ורשימות מתקופת המלחמה: גטו ורשה – ספטמבר 1939–דצמבר 1942*, יד ושם ובית לוחמי הגטאות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 424, 437; פרץ אופוצ'ינסקי, "תולדות גטו ורשה", ארכיון יד ושם (איו"ש), M.10/AR.2 289 (9 באוקטובר 1942).
- 13 בג' 18 בינואר 1943 נכנסו הגרמנים לגטו כדי לגרש יותר מ-8,000 יהודים ששהו בגטו ללא אישור ("פראיים"). בתוך ארבעה ימים נתפסו יותר מ-5,000 יהודים ועוד כ-1,700 נורו ברחובות הגטו. בימי הגירוש בינואר התרחשה גם ההתנגדות המזוינת הפומבית הראשונה בגטו שלימים כונתה "מרד ינואר" או "המרד הקטן". לפרטים ראו ישראל גוטמן, *יהודי ורשה 1939-1943: גטו, מחתרת, מרד*, ספרית פועלים ירושלים תשל"ז, עמ' 326-342; Engelking; 720-722. i Leociak, *Getto warszawskie*.

הגטו. אמנם ההתנגדות כעסקו בעיקר כוחם ותושי של ממש, וזו מסתור באח ב-19. גדולים את ר הציבור היה בין הכוחות ŻOB – wa – ŻZW – vy – ŻZW נוספת – אזו ורשה ועיקר

13 גוטמן, יהו
14 עדותה של
איו"ש, 160
המרד של
מוזאון הש
הקיבוץ המז
שם, כתבי
המצור הא
15 לעתים כו
שייחד ללו
גוטמן, יהו
398-401)
בגורל עשו
16 כך למשל
את המרד:
הבעיה היא
הם בעצמם
עד עתה".
אביב 1979
שטרופ עו
17 "בקרב אל
את הפחד
מיוחדת בז
בתוך נייש
אדלמן, הג
של הוועד
והמרד, עכ
יצחק קצנ
המובא בה

הגטו. אמנם חברי תנועות המחתרת התרכזו ברכישת נשק ובארגון תנועת ההתנגדות כפי שמעיד המחקר הרב בנושא,¹³ אך המוני התושבים בגטו עסקו בעיקר בהתקנת מקומות מחבוא מספקים ורתמו לכך את כל מרצם, כוחם ותושייתם. בשבועות שקדמו לפרוץ המרד נבנתה בגטו עיר תחתית של ממש, וכמעט לכל אחד מ-40,000 היהודים שנותרו בו הובטח מקום מסתור באחד הבונקרים.¹⁴

ב-19 באפריל 1943, ערב פסח שנת תש"ג, כיתרו כוחות גרמניים גדולים את הגטו. אנשי המחתרת ותושבי הגטו העבירו את הידיעה במהירות, והציבור היהודי ירד למסתור. בימים הבאים התקיימה ברחובות הגטו לחימה בין הכוחות הגרמניים ובין לוחמי הארגון היהודי הלוחם (אי"ל; Żydowska Organizacja Bojowa – ŻOB) והאיגוד הצבאי היהודי (אצ"י; Żydowska Związek Wojskowy – ŻZW). בד בבד התקיימה בגטו חזית מלחמה נוספת – אזרחית במהותה – ועד מהרה היא הייתה לחזית מרכזית במרד גטו ורשה ועיקרה "קרב הבונקרים".¹⁵ מסמכים גרמניים,¹⁶ עדויות של יהודים¹⁷

13 גוטמן, יהודי ורשה, עמ' 353-365.

14 עדותה של שושנה בהרייר, איר"ש, 03.5469, עמ' 11; דוח מפי עד ראייה (15 בספטמבר 1943), איר"ש, 033.160; עדותו של יצחק שניימן, איר"ש, M49E 16; ליאון נייברג, האחרונים: בקץ המרד של גטו ורשה, ספרית הפועלים, מרחביה 1958, עמ' 68; יומנה של דבורה, ארכיון מוזאון השואה בווינגטון, ארצות הברית, Acc.2002.74.1; ולאדקה מיד, משני עברי החומה, הקיבוץ המאוחד תל אביב תשכ"ח, עמ' 142; רינגלבלום, יומן ורשימות, עמ' 424, 438-441; שם, כתבים אחרונים, עמ' 255; כתביה של אלמונית, אמ"ה, 302.21, עמ' 18; ד"ר פוליסיוק, "המצור האחרון" (19.4.43-27.5.43), בתוך בלומנטל וקרמיש, המרי והמרד, עמ' 310.

15 לעתים כונו האזרחים אשר התבצרו בבונקרים "החטיבה השנייה". את הפער בין המקום שיוחד ללחימה המזוינת ל"קרבות הבונקרים" אפשר לראות במחקרים הרבים. דוגמאות: גוטמן, יהודי ורשה, עמ' 380-397, 405-409, רק שלושה עמודים עוסקים בבונקרים (עמ' 398-401); קרמיש, מרד גיטו וארשה, עמ' 55-63, 69-73, בצדם שלושה עמודים וחצי דנים בגורל עשרות אלפי היהודים ששהו בבונקרים (עמ' 63-65, 74-75).

16 כך למשל סיפר לימים יירגן שטרופ (Jürgen Stroop), גנרל הס"ס שדיכא באכזריות רבה את המרד: "לא חשוב לי כמה חיילים מושבעים היו למטה הארגון היהודי הלוחם. [...] מהות הבעיה היא, שפעילות הארגון [...] קרנה על כל החברה היהודית בגטו ועוררה תגובת שרשרת. הם בעצמם [...] יתכן שלא ידעו כלל איזו דלקה הציתו בנפשם של אלפי יהודים, שהיו סבילים עד עתה". קזימיז' מוצ'ארסקי, שיחות עם תליין, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד תל אביב 1979, עמ' 198. ראו גם את המקום הרב שמיוחד לקרבות אלו בדוחות היומיים שהעביר שטרופ עוד בימי המלחמה, בתוך קרמיש, מרד גיטו וארשה, עמ' 124-196.

17 "בקרב אלפי גברים ונשים, זקנים וילדים, נולד הרצון להתנגדות, שביטל את ההרדה הטבעית, את הפחד מפני המוות והייסורים. המוני העם הבינו שעל ידי אי כניעה הם נלחמים בדרך מיוחדת באויב, ומקשים עליו את מעשה ההרס והחורבן". הירש ואסר, "דמויות של לוחמים", בתוך ניישטט, חורבן ומרד של יהודי ורשה, עמ' 210. ראו גם נייברג, האחרונים, עמ' 67-68; אדלמן, הגטו לוחם, עמ' 96; עדותו של יחזקאל צוקרט, איר"ש, 03.12076; הודעה מספר 6 של הוועד היהודי הלאומי מיום 27 באפריל 1943 מובאת בספרם של בלומנטל וקרמיש, המרי והמרד, עמ' 217; גניה סילקס, "בגטו ורשה בימי אפריל", ידיעות בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד 21 (מאי 1959), עמ' 12, וכן יומנה של האלמונית המובא בהמשך וההערות הנלוות אליו.

וההערכה הכוללת של המרד במחקר¹⁸ מצביעים על תודעת ההתנגדות המובהקת בקרב המסתתרים ואף מוכיחים כי התבצרותם של עשרות אלפי יהודים בבונקרים האריכה את ימי הגירוש הסופי של יהודי ורשה מהעיר¹⁹ ואילצה את הגרמנים לשרוף את הגטו ובכללו את הציוד שהיה עבורם רב ערך.²⁰

ובכל זאת ידיעותינו על שהתרחש בבונקרים מצומצמות מאוד: מה ידעו היהודים המסתתרים על המרד ועל ארגוני המחתרת וכיצד ראו את מקומם במאבק בגרמנים? איך התנהלו חיי היום־יום בתוך הבונקרים ועם אילו אתגרים עיקריים נאלצו להתמודד? כיצד הבינו המסתתרים את המתרחש סביבם, ואילו התמודדויות פיזיות ונפשיות נגזרו עליהם בימי המרד? מקור ייחודי הנותן מענה חלקי על שאלות אלו ורבות אחרות הוא יומן שכתבה אלמונית בבונקר בעצם ימי מרד גטו ורשה.²¹

יומנה של האלמונית הוא המסמך היחיד המצוי ברשותנו – ככל הידוע כיום – אשר נכתב בזמן המרד בתוך גטו ורשה הבווער.²² היומן נכתב בשפה הפולנית בחמישה דפים (עשרה עמודים) משובצים. על אחד מעשרת עמודיו שרטטה הצעירה את מבנה הבונקר שהתחבאה בו; מהשרטוט ומתוכן היומן נראה כי הבונקר עמד במרתף הבית ברחוב מילה 32 (Miła), לא הרחק מפינת רחוב זמנהוף (Zamenhofa). הצעירה האלמונית התחבאה בבונקר עם דודה ועם עוד עשרות יהודים, 11 מהם מזוהים בשמותיהם

18 לדברי ישראל גוטמן, גדול חוקרי גטו ורשה: "מערך הבונקרים הטביע את חותמו על המרד של גטו ורשה. הוא האריך בהרבה את משך ההתקוממות והכריח את הגרמנים לעסוק בהדברת המרד זמן רב יותר משנדרש להם להבסת מדינות שלימות. כמו כן, עמידת הבונקרים השוותה למרד צביון של התקוממות עממית, בה השתתפו גם רבבות פשוטי עם". גוטמן, *יהודי ורשה*, עמ' 400–401.

19 ראו שם, עמ' 397–398, 409; קרמיש, *מרד גיטו וארשה*, עמ' 73–74.

20 ראו גוטמן, *יהודי ורשה*, עמ' 395–396; עדותו של פרנץ קונרד, בתוך בלומנטל וקרמיש, *המרי והמרד*, עמ' 372; דוח על הארגון היהודי הלוחם, בתוך ניישטט, *חורבן ומרד של יהודי ורשה*, עמ' 113.

21 יומן של אלמונית מבונקר בוורשה, ארכיון בית לוחמי הגטאות (אבל"ה), מדור אוספים, 19773. סקירת יומן זה גם מוצגת במוזאון ההיסטורי החדש של יד ושם.

22 הנוסח הקיים של המכתב המפורסם שכתב מפקד אי"ל מרדכי אנילביץ' הוא שחזור של המקור העברי שאבד. יצחק צוקרמן, נציג אי"ל בצד הפולני וממנהיגי תנועת ההתנגדות היהודית בגטו ורשה, תרגם את המכתב לידיש עבור אדולף ברמן, מראשי הוועד היהודי הלאומי (Żydowska Komitet Naradowy – ŻKN), והוא העביר נוסח פולני למחתרות הפולניות. ראו יצחק צוקרמן, *שבע השנים ההן, 1939–1946*, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תל אביב 1990, עמ' 303–306. יתרה מכך, בפרסומים הרבים של מכתב זה הושמטו כמה שורות שעניינן בעיקר ה"שופים" שהמשיכו לפעול בגטו במהלך המרד, אך נוסח מלא של המכתב נשמר בארכיון ברמן שבבית לוחמי הגטאות. כאשר אָפְנָה לשורות החסרות, אציין את מיקומו הארכיוני של המסמך. תודה למר יוסי שביט שהעביר לרשותי העתק של מסמך זה ושל מקורות אחרים העוסקים בנושא.

הפרטיים או
המחברת.²⁴
תחילת
הרביעי למר
10 במאי 13
שבו שמורכי
wy – ŻKN
הזמן של מצ
עשרות אלפ
בצד נושאינ
אקציית ינוא

23 אחד מהאי
שהאלמוני
שנרצח בגו
בסמיכות ל
אם יעקב כ
הצלחתי לנ
24 ביומן אין
עבור ארכי
בת 14, ובו
להתקיים ג
של אקציח
"שופ המבו
זה כתב הי
היומן אבד.
וקרמיש, ה
25 ארכיון זה
רינגלבלום
בצד הארי.
שנאספו ו:
וההיסטורי
(43). רשת
שנשטמרו
להנחיות כ
לכתיבת קו
(7 ביולי
ואחרים, ב
מפעילות
בצד הארי
(14–15),
26 יותר מ־00
מהם הסח
מאמר זה
בדירות רז
תשל"ו, ענ

הפרטיים או בשמות משפחתם.²³ למרבה הצער, אין פרטים ביוגרפיים של המחברת.²⁴

תחילת היומן קטועה, אך נראה כי הצעירה החלה לכתוב אותו ביום הרביעי למרד, 23 באפריל 1943, והתמידה בכתיבתו כשלושה שבועות, עד 10 במאי 1943. היומן מצוי בבית לוחמי הגטאות ונשמר בארכיון ברמן שבו שמורים בין השאר מסמכי ארכיון הוועד היהודי הלאומי (Żydowska Komitet Naradowy – ŻKN).²⁵ חשיבותו של היומן היא בהיותו עדות בת הזמן של מציאות החיים בבונקרים בגטו ורשה הבוער – מציאות חייהם של עשרות אלפי יהודים במשך ימים ארוכים.²⁶ כתביה של האלמונית מציגים בצד נושאים רבים אחרים את השינוי שחל בקרב יהודי הגטו בעקבות אקציית ינואר, את תפיסת ההתנגדות ותקוות ההצלה שפעמו בלב רבים, את

23 אחד מהאישים המוזכרים הוא מר טובה (Sowy) שהקים בונקר גדול בקרבת מקום לבונקר שהאלמונית הסתתרה בו. בהיכל השמות ביד ושם שמורים דפי עד שנכתבו על יעקב טובה שנרצח בגטו ורשה בשנת 1943. אשתו ושני ילדיו נספו כבר בשנת 1942, אך נראה כי בסמיכות למותו נרצחו גם רבים אחרים מבני משפחתו המורחבת. עם זאת אין כל דרך לדעת אם יעקב טובה נספה בימי המרד ואם הוא הדמות המוזכרת ביומנה של האלמונית. לצערי לא הצלחתי למצוא מידע על אודות האנשים האחרים המוזכרים ביומן.

24 ביומן אין שום פרט מזהה. המהנדס־אדריכל ב' גולדמן שכתב את זיכרונותיו מימי המרד עבד ארכיון הוועד היהודי הלאומי סיפר כי מצא בהריסות הגטו פנקס זיכרונות של ילדה בת 14, ובו היא תיארה את גורלה מאז הגירוש הגדול, ובכלל זה חוסר היכולת של משפחתה להתקיים בצד הארי. לדבריו הנערה גם "סיפרה על מה שעבר עליה במשך שלושת השבועות של אקציית החיסול עד לרגע נפילתם לידי הגרמנים". אף שגולדמן התחבא בעיקר באזור "שופ המברשתנים" – אזור המרוחק כחצי קילומטר ממקום המסתור של הצעירה – ייתכן כי זה כתב היד שגולדמן העביר לארכיון הוועד היהודי הלאומי. במקרה זה, חלקו הראשון של היומן אבד. ראו את כתביו של גולדמן, "75 יום בגטו ורשה העולה בלהבות", בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 285.

25 ארכיון זה הוא במידה רבה המשך לעבודת התייעוד של קבוצת "עונג שבת", וד"ר עמנואל רינגלבלום – עם אדולף ברמן, רחל אורבך והירש ואסר – חידש וניהל את המפעל הזה בצד הארי. ממכתביו של רינגלבלום לאדולף ובתיה ברמן נראה כי הוא קרא חלק מהמסמכים שנאספו ואף העיר עליהם הערות, ראו ישראל גוטמן (עורך), **עמנואל רינגלבלום: האדם וההיסטוריון**, יד ושם, ירושלים תשס"ו, 20 בדצמבר 1943 (עמ' 40), 27 בדצמבר 1943 (עמ' 43). רשת התייעוד שנטוטה והמשיכה להתקיים גם בצד הארי משתקפת במגוון המסמכים שנשתמרו באוסף ברמן – אני מודה למר שביט שהביא אותם לידיעתי. הירש ואסר, בקשה להנחיות כיצד לנהוג בחומר תיעודי, 11 במאי 1944, אבל"ה, אוספים 5993; הנ"ל, בקשות לכתובת קורותיהם של מסתתרים בצד הארי: ארנולד מיורק (1 במאי 1944), לודוויג הירשפלד (7 ביולי 1944), שם, אוספים 5994; לודוויג הירשברג, סטניסלב גומבינסקי, יאן מלוט ואחרים, בקשה נואשת לעזרה (23 בנובמבר 1943), שם, אוספים 5823; הירשברג, זיכרונות מפעילות בגטו ורשה, שם, אוספים 5947. ראו גם בתיה טאמקיין־ברמן, "על הארכיון שלנו בצד הארי", **ידיעות בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד**, מס' (14-15), 3-2 (אפריל 1956), עמ' 31-35.

26 יותר מ־38,000 יהודים שאינם חברי תנועות מחתרת חיו בגטו בפרוץ מרד גטו ורשה. מעטים מהם הסתתרו בבתיים ובדירות, והיו שהתחבאו בבונקרים דוגמת הבונקר של האלמונית. מאמר זה מתמקד בחייהם של שוכני הבונקרים. על ההתנסויות והסבל שעברו על מסתתרים בדירות ראו: הלינה אשכנזי־אנגלהרד, **רציתי לחיות**, מורשת וספריית הפועלים, תל אביב תשל"ו, עמ' 54-61; 132-134; 134-135. Donat, *The Holocaust Kingdom*, pp. 132-134; 61-54.

היומן

ההתדרדרות בתנאי החיים וביחסים הבין-אישיים בתוך הבונקר ואת הקיום היהודי בגטו העולה בלהבות.²⁷

השוואת כתבי היומן למקורות רבים אחרים חושפת את חיי היום-יום בבונקרים במשך ימי המרד הארוכים. כך למשל במקומות המסתור נקבעו אחראים לתחומים שונים כמו חלוקת המזון, השמירה על השקט ומשמרת התצפיות,²⁸ ותושבי הבונקרים אימצו סדר יום מהופך – שינה ביום ופעילות בלילה – כדי שהרעש לא יגלה את קיומו של הבונקר.²⁹ אולם ככל שחלפו הימים, נאלצו היהודים המסתתרים להתמודד עם מצוקה הולכת וגוברת הן בשל ההתדרדרות בתנאי המחיה הן מפני שיותר ויותר יהודים צבאו על פתחי הבונקרים שטרם נחשפו כדי להסתתר בהם. האש המתפשטת וניתוק בתי הגטו מרשת החשמל, המים והגז יצרו בבונקרים תנאי חיים בלתי אנושיים: הצפיפות והחום העיקו על המסתתרים, עתודות המים והאוויר לא היו מספיקות, העשן פגע בעיניים והקשה על הנשימה, והאימה והתופת איימו להטריף את דעתם של היהודים.³⁰ מתברר כי על-אף המצב הקשה ועל-אף התערעורת היחסים הבין-אישיים בתוך הבונקרים, לא קרסה ההתארגנות היהודית, והיא המשיכה להתקיים. בעלי התפקידים חילקו את המשאבים המוגבלים גם למי שזה מקרוב באו, ונעשו ניסיונות להקל על ייסורי הגוף.³¹ דפוסי החיים שנוצרו בבונקרים המשיכו להתקיים עד שהאש והמצוקה האדירה בהם הכריעו את היהודים המסתתרים והם נאלצו לנטוש את מקום המסתור ולצאת לרחובות הבוערים, לידיהם של הגרמנים.³² רבים אחרים נשארו במקומות המסתור ונספו בהם.

יומנה של האלמונית מובא כאן בשלמותו. הערות השוליים המפורטות שמצורפות ליומן מציבות את כתביה של האלמונית בהקשר היסטורי רחב ומצביעות על התופעות החברתיות והאנושיות שמתועדות בו.

- 27 יומן של אלמונית מבונקר בוורשה, ארכיון בית לוחמי הגטאות, מדור אוספים, 19773. ראו למשל את כתביה מיום ראשון, 2 במאי 1943, וכן את כתביה מיום 10 במאי 1943.
- 28 כך למשל ב-24 באפריל 1943 האלמונית כותבת על הלחימה המרשימה של צעירי הבונקר באש הבוערת בבניין, וכן על ניסיונותיהם להשתמש באש כדי להיטיב להסתיר את פתחי המחבוא מעיני הגרמנים. על חלוקת תחומי אחריות ראו למשל שם, 27 באפריל 1943.
- 29 שם, 23 באפריל 1943, 24 באפריל 1943.
- 30 תכתובות רבות ביומן מספרות על התנאים הקשים ששררו בבונקר. בתחילה הצעירה כותבת בעיקר על העשן החודר לתוך מקום המסתור ועל המחסור באוויר. בהמשך היא מתארת גם את המחסור במזון, את החום הכבד ואת הפריחה שהתחילה להופיע על גופם של היהודים המסתתרים. ראו שם, 26 באפריל 1943, 30 באפריל 1943, 7 במאי 1943, 10 במאי 1943.
- 31 מתברר כי בעלי הבונקרים פעלו ביד חזקה כדי להשליט סדר בקרב היהודים המסתתרים ולשם כך אף חילקו תחומי אחריות לכמה וכמה מהיהודים. ראו שם, 24 באפריל 1943, 26 באפריל 1943, 27 באפריל 1943, 28 באפריל 1943, 10 במאי 1943.
- 32 היומן מסתיים עם יציאתה של הצעירה אל הרחובות הבוערים ועם פניית היהודים המסתתרים כלפי שמים וכלפי העולם. ראו שם, 10 במאי 1943.

[...] כל הכוחו
[...] חסו
מפציץ [אותנו
ירייה. כל הזמ
יהודים רצים
באש. נראה כ
יכולים]. [המצ
פני] האדמה.
לילה נוו
האויב כ
יום [חד
אנשים שוכב
שומעים קול

33 כל התאריכי
הדבר ניכר ג
ימים, על המ
תיאור המרד
בדוח המכ
היהודים בקי
הבערת כל ג
הגרמנים הו
את שטח ה
ביריות מהמי
בתוך קרמיש
1943).
34 אי אפשר לפ
35 בימים הראי
הזמן התפשי
03.12076.
36 החיים בבונ
48.
37 את הרעש ש
נפצים והפיג
של חיה פר
וקרמיש, המ
לעתים ר
צוקרט: "בב
על רצפת ה
לא דורכים ו
ונופלות על
אחרת הרי נ

היומן

[1943-4-23(?)]³³

[...] כל הכוחות נגדנו.³⁴

[...] חסר אוויר. אנשים נופלים, מעורפלי הכרה, על האדמה. האויב מפציץ [אותנו] ללא הפסקה ברימונים, ובלי סוף נשמעות יריות של מכונות ירייה. כל הזמן [נשמע] באוויר קול רעם מחריש אוזניים. על-אף כל הסכנות יהודים רצים ברחובות כדי להציל את החיים הערומים [שלהם]. הכל אחוז באש. נראה כאילו כבר סוף העולם [הגיע]. הצילו את נפשותיכם אם אתם יכולים. [המצב] איום. הכל רוצים להינצל – מאבק אדיר. השאול עלה [אל פני] האדמה. הגיהנום של דנטה (Dante infero) – לא ייאמן ולא יתואר...

לילה נורא חלף, סוף סוף האויב נותן [לנו] מנוחה...³⁵

האויב מתחיל שוב את מעשה ההשמדה שלו...

יום [חדש] התחיל. עם היום החדש משתררת באחת דממת מוות.

אנשים שוכבים בפינות שלהם ללא מזון ושתייה.³⁶ בית קברות בוער.

שומעים קול זכוכיות שבורות ו[שומעים] קורות בוערות נופלות.³⁷

33 כל התאריכים כתובים כפי שהצעירה רשמה אותם ביומנה. מאחר והיא לא שמרה על עקביות הדבר ניכר גם כאן. תאריך זה משוער ומבוסס על הערכת הצעירה כי הגטו בוער זה כארבעה ימים, על המפגש המתואר עם חברי תנועת המחתרת ועל ניסיונה של האלמונית לכתוב את תיאור המרד ברציפות.

בדוח המסכם כתב שטרופ כי ב-23 באפריל 1943 קיבל פקודה ישירה לשבור את ההתנגדות היהודים בקשיחות רבה והחליט "לגשת לחיסולו הגמור של רובע המגורים היהודי על ידי הבערת כל גושי המגורים". בתים שהסתתרו בהם יהודים או מבנים שנורו מהם יריות על הגרמנים הועלו באש, והיא הייתה לכלי מרכזי במאבק ביהודים. באותו היום חילק שטרופ את שטח הגטו ל-24 אזורים, ואליהם נשלחו יחידות מתוגברות. לדבריו הותקפו חייליו ביריות מהמסתור, ונראה כי אלו הקולות שתיארה הצעירה המסתתרת. הדוחות של שטרופ בתוך קרמיש, **מרד גיטו ורשה**, עמ' 134 (הדוח המסכם), 149-150 (דוח יומי, 23 באפריל 1943).

34 אי אפשר לפענח את הכתוב בשורה וחצי הראשונות של הכתבים.

35 בימים הראשונים של המרד נמנעו הגרמנים מכניסה לגטו בשעות החשכה, אך במשך הזמן התפשט המאבק ביהודים לכל שעות היממה. ראו עדותו של יחזקאל צוקרט, איו"ש, 03.12076.

36 החיים בבונקר דרשו שמירה מוחלטת על שקט, כפי שגם עולה בהמשך היומן. ראו גם הערה 48.

37 את הרעש שליווה את השרפה תיאר גוטמן במילים האלה: "למאכולת האש מתלווים כל הזמן נפצים והפיצוצים, נפילה ודרדרון של גושי בטון וחפצים ועצם רעש הבעירה שדומה כזלילה של חיה פראית". גוטמן, **מרד הנצורים**, עמ' 373. ראו גם ד"ר פוליסיוק, בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 312-313.

לעתים הצילו הקולות הללו את המסתתרים מגורל איום. וכך מספר בעדותו יחזקאל צוקרט: "בבית שבו היינו חבויים בתוך הבונקר שמענו במשך שעות כאילו שדורכים למעלה על רצפת הבונקר, אבל בסוף המבוגרים החליטו שזה לא יכול להיות, כל כך הרבה שעות לא דורכים חיילים על ה... זה כנראה שלבנים נופלות. הציתו את הבית והלבנים מתפוררות ונופלות על התקרה. אין ברירה, יהיה מה שיהיה, צריכים לפרוץ החוצה; יתפסו – יתפסו, אחרת הרי נחנק בפנים". עדותו של יחזקאל צוקרט, איו"ש, 03.12076.

הבחורים מהארגון [=Partia], כלומר מהמחתרת³⁸ שלנו באו לבקר אותנו.³⁹ בהערצה ובפיות פעורים⁴⁰ אנו מאזינים לסיפורי הבחורים. הארגון פורק. כל אחד פועל על דעת עצמו ועל אחריותו.⁴¹ על-פי סיפורי הבחורים, בגטו נפלו בערך 300 גרמנים.⁴² קבוצת "המברשתנים" הציבה התנגדות

38 בזכות הפעילות הגלויה של המחתרות בגטו ורשה בחודשים שקדמו למרד - ובראשה הוצאה להורג של יהודים שהשתתפו בגירוש הגדול ושל מי שהתעמרו בעובדי השופים - ידעו מרבית תושבי הגטו על קיומן של המחתרות, ובפיהם כונו "המפלגה", Partia. עם זאת, ועל-אף הניגודים האידאולוגיים החריפים בין אי"ל לבין אצ"י בעבר (ובהווה), לא היו יהודי הגטו מודעים להבדלים הפוליטיים ביניהן והתייחסו אל שתיהן כאל "מפלגה". ראו "שיחה שניה עם מארק אדלמן", בתוך גרופינסקה, סחור סחור, עמ' 239; הדוחות של שטרופ בתוך קרמיש, **מרד גטו וארשה**, עמ' 171 (דוח יומי, 4 באפריל 1943), 174 (דוח יומי, 6 במאי 1943), 177 (דוח יומי, 8 במאי 1943).

39 לוחמי המחתרות, נלהבים מהצלחתם לגרום לאבדות לגרמנים ומעודדים מכך שגרמו לנסיגת הגרמנים מהגטו, חמקו לבונקרים שחבריהם למחתרת שהו בהם כדי לספר על חוויותיהם ועל קרבות היום, וכן ביקרו בבונקרים נוספים. בקרבת הבונקר שהצעירה הסתתרה בו היו כמה עמדות של אי"ל (רחוב זמנהוף 29, רחוב מילה 29, 34).

על העברת ידיעות לבונקרים על אודות הלחימה ראו למשל לובטקין, **בימי כליון**, עמ' 129-130; ד"ר פוליסיוק, "המצור האחרון (19.4.43-27.5.43)", בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 312; עדותו של יעקב (ג'ק) גלובוס, אי"ש, 03.1622; עדותו של יחזקאל צוקרט, שם, 03.12076; Donat, *The Holocaust Kingdom*, pp. 122.

40 שם, אלו הן תוספת, והמחברת כתבה אותן מעל השורה המקורית.

41 תנועות המחתרת המשיכו לפעול במשך כל ימי המרד ואף לאחריו. עם זאת במהלך מרד גטו ורשה נתקו היחידות זו מזו ופעלו פעולה עצמאית וגורלן היה שונה. כמה מהלוחמים נהרגו בקרבות עם הגרמנים או נספו בבונקרים; עשרות הצליחו לברוח דרך תעלות הביוב לצד הארי; והיו שנפלו לידי הגרמנים ונשלחו למחנות הריכוז פוניאטוב, טרבניקי ומיידנק. ראו למשל רותם, **ובתוכי העבר**, עמ' 48, וכן בשורות שהושמטו ממכתבו של מרדכי אנילביץ' לצוקרמן, "מכתב ממפקד הארגון היהודי הלוחם אל סגנו מחוץ לגטו", בתוך מכתבים ודוחות מטעם הוועד היהודי הלאומי, אבל"ה, אוספים 3469, א.7.

42 על-פי הדוח של יירגן שטרופ, במרד נהרגו 14 גרמנים, אוקראיני אחד ושטרפ פולני אחד. כמה חוקרים הטילו ספק במספרים אלו, ולדעתם ייתכן ששטרופ המעיט במספר הקרבנות כדי להפחית מכישלונו. בתוך כך יש לזכור כי רשימות ההרוגים הגרמנים התפרסמו בעיתוני התקופה, ובדיקת רשימות ההרוגים הגרמנים מימי המרד מראה כי בוורשה לא היו הרוגים גרמנים נוספים (למעט שלושה גרמנים שנהרגו כנראה בפעולת מחתרת פולנית). את המספר הקטן של ההרוגים הגרמנים יש לזקוף לכלי הנשק הירודים של הלוחמים היהודים, חוסר ניסיונם, קרבת בתי החולים שהחילים הגרמנים הפצועים פונו אליהם והימנעותם של הגרמנים מקרבנות נוספים על-ידי שרפת הגטו. ראו גוטמן, **יהודי ורשה**, עמ' 402-404; French L. MacLean, *The Ghetto Men: The SS Destruction of the Jewish Warsaw Ghetto, April-May 1943* (Atglen: Schiffer Military History, 2001), pp. 155, 159 (note 5). עם זאת המספר שהאלמונית נוקבת בו נכתב גם בכתבים אחרים בני הזמן, ונראה כי הערכת היהודים בימי המלחמה הייתה כי מאות גרמנים נהרגו בקרבות. ראו "דוח הוועד היהודי הלאומי", 22 באפריל 1943, בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 215; אלמוני, "הגטו בווער", שם, עמ' 318; "דוח הבונד", ניישטט, **חורבן ומרד של יהודי ורשה**, עמ' 117. אמנם דיווחים אלו חשובים, אך יש לזכור כי הם משקפים בעיקר משאלת לב והערכה מוטעית ולא מציאות ממשית.

חזקה.⁴³ הם פו
רצים בכל מקו
הגטו בועו
ושלדי בתים ש
רעד. "כן", זוהי
העולם יקבל א
המחשבו
אבד לנו. הדבר
מקום בטוח. א
כך נגמר ו

היום השישי]
עד השעה 12 ר
אנו ממשיכים
ואוכלים בלילה

43 כוחות אי"ל נ
הגרמנים. כמו
באזור המברש
44 אף שהמורדים
חיילים לטוויכ
45 כבר ביום הרג
שדוד, אך בימי
באפריל 1943,
המסתתרים ל
שיטתית של ב
שהגרמנים נו
את התנגדותם
נשרפים חיים
בחלונות בתני
והמרד, עמ' 14
ראו אי"ש, 13
מאתר שבכמה
על-פי מספרי
46 כאמור, לעניור
ניתן להסביר
של הצעירה.
47 בדוח היומי כ
לסריקה מצד
רק בשעה 00
קרמיש, **מרד** ו
48 בשל הסכנה ע
הלילה ליום. נ
להגיע מאחד
גורם מהומה

חזקה.⁴³ הם פוצצו 2 רכבי משא עם חיילים לטוויים.⁴⁴ הבחורים מהארגון רצים בכל מקום, מלוכלכים, לא מגולחים ומחוסרי שינה. הגטו בוער כבר [מספר מחוק] ארבעה(?) ימים, עומדים עוד רק ארובות ושילדי בתים שרופים.⁴⁵ ברגע הראשון התבוננות במראה הזה מעבירה באדם רעד. "כן", זוהי פעולת הברברים [=וונדלים] ההיטלראים, אשר רוצים שכל העולם יקבל את המראה הזה. לבטח הם לא יצליחו. המחשבות שלנו נסוגות אחורה. עמל רב שנים של דברים שרכשנו אבד לנו. הדבר היחיד שנותר לנו הוא המחבוא. כמובן לאורך הזמן אין זה מקום בטוח. אנו חיים את היום, את השעה, את הרגע. כך נגמר כתב היד.⁴⁶

היום השישי [למרד] 24.4.43

עד השעה 12 רגוע.⁴⁷ "אזעקה", הגרמנים [נמצאים] בבית שלנו, עבר בשלום, אנו ממשיכים לישון. סדר היום אצלנו הפוך, אנו ישנים ביום, מבשלים ואוכלים בלילה.⁴⁸ אנו נמצאים במקלט ממוגן מפני התקפות מהאוויר. שוררת

43 כוחות אי"ל פוצצו מוקש שהונח בפתח שופ המברשתנים ואף פתחו באש על הכוחות הגרמניים. כמו כן נראה שיחידה קטנה של אצ"י פעלה גם היא בתחום זה. על ההתנגדות באזור המברשתנים ראו אדלמן, **הגטו לוחם**, עמ' 91-94; רותם, **ובתוכי העבר**, עמ' 42-49. 44 אף שהמורדים הצליחו להבעיר טנק גרמני ורכבים משוריינים, אין אישור שרכבי משא של חיילים לטוויים פוצצו.

45 כבר ביום הראשון למרד שרפו הלוחמים כמה מחסנים שהגרמנים ריכזו בהם רכוש יהודי שדוד, אך בימים שלאחר מכן הייתה האש לכלי נשק בידי הגרמנים. מהיום השני למרד, 20 באפריל 1943, החלו הגרמנים להצית את בתי הגטו כדי להסיג את הלוחמים ולגרום ליהודים המסתתרים לצאת ממקומות המחבוא. ב-23 באפריל 1943 החל שטרופ בהרס ובשרפה שיטתית של בנייני הגטו. באותם הימים פרסם הוועד היהודי הלאומי הודעה ובה כתב: "נראה שהגרמנים נוקטים בשיטת זועה של הבערת הגטו. מכיוון שראו שבדרך הקרב לא ישברו את התנגדותם של הלוחמים היהודים, החליטו לכלות אותם באש השריפות. בתוך הבתים נשרפים חיים אלפי נשים וילדים. מתוך הבתים בוקעות זעקות נוראות וקריאות לעזרה. בחלונות בתים רבים נראו אנשים אחוזה להבות, לפידים חיים". בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 214. על תופת האש אפשר להתרשם גם מהתצלומים שצורפו לדוח של שטרופ, ראו אי"ש, 2807/13, 2807/75, 2807/102, 2807/108, 2807/73, 2807/65, 2807/108, 2807/108. מאחר שבכמה מהפרסומים של הדוח הושמטו כמה מהתמונות, ההפניה לתצלומים נעשת על-פי מספרי הארכיון שלהם ביד ושם.

46 כאמור, לעניות דעתי, עמוד זה הוא תחילת היומן ולא סופו, ראו הערה 33. את המילים הללו ניתן להסביר בהעתקת היומן על ידי אנשי ארכיון הוועד היהודי הלאומי או ככתיבה מקורית של הצעירה.

47 ברוח היומי כתב שטרופ: "שלא כבימים הקודמים, לא הופעלו 24 יחידות המחץ הסורקות לסריקה מצד אחד, אלא בעת ובעונה אחת מכל קצות הגטו. דומה שמאחר שהחלה הפעולה רק בשעה 10:00, האמינו היהודים אשר נותרו עדיין, כי הפרשה נסתיימה ביום הקודם", קרמיש, **מרד גיטו וארשה**, עמ' 151.

48 בשל הסכנה שקולות הבונקר יישמעו מחוצה לו, הפכו תושבי הבונקר את היום ללילה ואת הלילה ליום. כך למשל תיאר זאת ליאון נייברג: "רבה היתה הצפיפות [בבונקר], ואם רצה אדם להגיע מאחד חדרי המרתף לבית הכסא, הוצרך להקים ממקום כמה עשרות אנשים והיה גורם מהומה קלה. עצבינו מתוחים היו עד קצה הגבול, כל רחש עורר התפרצויות היסטוריה.

לבקר
הארגון
חורים,
תנגדות

הוצאה
מרבית
ועל-אף
די הגטו
ה שניה
קרמיש,
177, (1)

לנסיעת
הם ועל
יו כמה

עמ'
המרי
נרקרט,

מרד
חמיים
הביוב
יידנק.
לביץ'
זוחות

אחד.
בנות
יתוני
דוגים
זוספר
זוסר
של

404;
Fret
Ghe

ראה
וועד
מוני,
117.
עית

שם דממה עמוקה. השעה 20, נשמעים צעדים מחוץ למקלט. מישהו דופק על ה"יודש" [Judasz] (חרירית ההצצה המוסווית),⁴⁹ במשך כמה דקות יש חרדה גדולה.

האנשים אשר דופקים [על הפתח] הם האדון רוזנהיים (Rosenheim) והגברת סוניה (Sonia). הם מזעיקים אותנו ש[הבית] בוער.⁵⁰ כל האנשים הצעירים יוצאים לחצר, הבית עומד בלהבות, הבעירו את חזית הבית.⁵¹ הדירות בוערות, אנו פותחים בפעולת הכיבוי. תכף ומיד אנו פותחים את מכלי המים, אשר מציפים את הדירות השוכנות מעלינו. אנו מסתכלים דרך חלון הדירה ורואים איך הגטו בוער, עומד כולו בלהבות.

אנו מביטים בהתפעלות בבחורים שלנו בתפקיד הכבאים. לאיש מהם אין שמץ של פחד מפני האש היות ש[גם] כך הם נידונים למוות; מי שלא ראה את המראה הזה חסך לעצמו הרבה עצבים ובריאות.⁵²

הבחורים כיבו את האש עד השעה 2 בלילה. האדון קרמן (Kerman) מעיר אותנו, אנו עולים לדירה שנמצאת מעלינו, סוגרים את ברזי צינורות המים, כי המים זורמים למרתף. כל זאת עושים האדון ארנבראנד[ד] (Arenbran[d]), אשתו ואני. אנו שואבים את המים מהקומה השלישית, אך זו עבודה חסרת תועלת – הגרמנים שוב בקרבת [מקום]. אנו רצים בחזרה למקלט.

והנהלת המקלט ראתה הכרח לקבוע תקנה, כי בשעות היום אסור לנוע ואף לא ללכת לבית הכסא. את ה'חיים' היו מגלגלים בלילה. גילוי ראשון של 'חיינו' היתה הכנת תבשיל לכל שוכני המקלט. אכלנו רק אחת ליממה. מלאי המזון היה מצומצם ושומר בשביל הילדים". נייברג, **האחרונים**, עמ' 84, 85-86. ראו גם ד"ר פוליסיוק, "המצור האחרון (19 באפריל-27 במאי 1943)", בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 313; גולדמן, "75 יום", שם, עמ' 278; לובטקין, **בימי כליון**, עמ' 146; כתביו של אלמוני, **אמי"ה**, 302.228, עמ' 5-7; עדותה של מריה קולוניסטטה, שם, 301.226.

49 כינוי לחרירית ההצצה. השם נגזר משמו של יהודה איש קריות.

50 אחת הסכנות הגדולות בשהייה בבונקרים הייתה שלא פעם המסתתרים כלל לא ידעו שהבית עולה באש. כך למשל תיאור אלמוני שהסתתר בימי המרד בבונקר ברחוב נלווקי (Nalewki) 38: "אצלי במקלט עדיין לא ידענו דבר על המתרחש. ב-9 בערך חשבנו לאכול פת ערבית. סיטואציה זו היה בה הרבה מהטרגיקומי. תמונה זו התאימה ביותר לסרט של צ'פלין: הנה אחזה האש מסביבנו. כל המרתפים עומדים בלהבות, האש הולכת וקרבה אלינו, האנשים בחוץ באו להצילנו ונבצר מהם לגשת, ואנו, כאילו אין זה נוגע לנו, יושבים ואוכלים. בעשר בערך ניגשתי לרחוץ ידי. פותח אני את הברז וחש במים החמים. רעדה אחתני, קור וחום עברוני. פתאום הוברר לי: סגרה עלינו האש!" אלמוני, "הגטו בוער", בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 320-321.

51 כמה מתמוכות הבניינים, בעיקר בגטו המרכזי, היו עשויות מעץ, ועם שרפתן התמוטטו הבתים באחת והפכו את הבונקרים למלכודות מוות. הררי הבטון חסמו את היציאות מהבונקר, וכמה מהלכודים בהם – כך מעידים היהודים – בושלו בהם בעודם חיים. במבנים אחרים, מרביתם בשופ המברשתנים ובאזור השופים, היו תמוכות מברזל, ולכן הם לא התמוטטו לגמרי והיה אפשר להמשיך להסתתר בבונקר. נייברג, **האחרונים**, עמ' 89.

52 תיאור דומה על המאבק הכפול של המסתתרים באש ובגרמנים ראו גם עדותו של יעקב (ג'ק) גלובוס, איו"ש, 03.1622; זלמן פרידריך (?), "רשימות", בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 228.

בשעות ;
לא את החלק
האנטי-אווירי
החלטנו
המובילות אל
המתגלגלים בו
ב-6 בבוקר אנו

היום השמיני,
הבית שלנו⁵⁵
עולה גם הוא
(קטסטרופה)
ועוד רבים רזו
להתיר להם א
רוצה להיכנס
מתבהר קמעו
במחבוא אצל
בשל ה
אפשרית.⁵⁸ או

53 לדברי שטרן
קיבלו יהודי
שהוכנסו לג
הזוחות של
במאי 1943)
54 כך קיוו היה
שוב. ראו ד
וקרמיש, **המ**
55 מילה 32.
56 כנראה הביח
57 מכיוון שהגו
אחריים. מי נ
החדשים מו
בתוך הבונק
מקומות המ
אמי"ה, 006
359, 370-1
46; הלינה ב
1989, עמ' 3
58 בשל פתיחת
האווירור הח
הכינו לעצמ
להלן.

בשעות אחר הצהריים הגרמנים שוב מציתים את הבית, בפעם הזאת לא את החלק העליון של הבית, אלא את הרצפה, השוכנת מעל המקלט האנטי-אווירי העיקרי שלנו.⁵³

החלטנו שלא לכבות את הלהבות, אנחנו עצמנו הצתנו את המדרגות המובילות אל המרתף שלנו ואת כל מיני העצים והחומרים הדליקים, המתגלגלים בחצר ובדירות. לא רק אנחנו, אלא כל היהודים בבית עשו כך.⁵⁴ ב-6 בבוקר אנו הולכים לישון. הגטו ממשיך לבעור ללא הרף.

היום השמיני, יום שני 26-4-43

הבית שלנו⁵⁵ ממשיך לבעור. הבית ברחוב זמנהוף, שם הסתתרו אנשים, עולה גם הוא באש.⁵⁶ אנשים בורחים משם ומגיעים אלינו, המצב החמור (קטסטרופה) מתקרב [אלינו]. בשל מספר האנשים [הרב] יש צפיפות במקלט. ועוד רבים רוצים להיכנס לבית שלנו]. הם מסתערים על ה"יודש" ומבקשים להתיר להם את הכניסה. אנשים צועקים ורבים בינם לבין עצמם, כל אחד רוצה להיכנס למקלט, אך כל כך קשה למצוא מקום. בסביבות הבוקר העניין מתבהר קמעה, אנשים רבים מוקמו במקלטים אחרים. אחרים שוב שוכנו במחבוא אצל האדונים טובה ורוזנהיים, [בעוד] האחרים מוקמו אצלנו.⁵⁷ בשל העשן וריח השריפה, השהות במרתף נעשית כמעט בלתי אפשרית.⁵⁸ אנו מדביקים על חריצי הדלת פסים מנייר.

53 לדברי שטרופ, בשבועות שקדמו למרד ובתירוץ כי הפצצות הרוסים על ורשה מתגברות, קיבלו יהודי הגטו אישור לבנות בשטחו כמה מקלטים נגד הפצצות אוויריות. החומרים שהוכנסו לגטו באישור שימשו את תושביו לביצור מקומות המסתור שהכינו ליום פקודה. ראו הדוחות של שטרופ בתוך קרמיש, מרד גיטו וארשה, עמ' 132 (דוח מסכם), 170 (דוח יומי, 3 במאי 1943).

54 כך קיוו היהודים המסתתרים שהגרמנים יחשבו כי הבית כבר נשרף ועל כן לא יציתו אותו שוב. ראו ד"ר פוליסיוק, "המצור האחרון (19 באפריל-27 במאי 1943)", בתוך בלומנטל וקרמיש, המרי והמרד, עמ' 313.

55 מילה 32.

56 כנראה הבית ברחוב זמנהוף 37 שצדו האחורי נשק למילה 32.

57 מכיוון שהגרמנים שרפו מבנים וחשפו בונקרים רבים, ניסו יהודים למצוא מקום בבונקרים אחרים. מי שהסתתרו בבונקרים שעדיין היו בטוחים העדיפו להכניס אליהם את המסתתרים החדשים מתוך רחמים, וכן בשל הפחד מהלשנות. מקורות רבים מצביעים על ההתארגנות בתוך הבונקרים ועל הקשרים שנוצרו בין הבונקרים בניסיון לחלק את ה"פליטים" בין מקומות המסתור השונים חלוקה הגיונית. ראו גם עדותו של ברוניסלב מירסקי (פרידמן), אמ"ה, 301.5006; עדותה של זולה ברייטברט, איר"ש, 03.12023; גוטמן, מרד הנצורים, עמ' 359, 370-371; טוביה בוז'קובסקי, בין קידות נופלים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשכ"ד, עמ' 46; הלינה בירנבאום, החיים כתקווה, מהדורה שלישית מורחבת, הוצאת המחברת, תל אביב 1989, עמ' 53.

58 בשל פתיחת הבונקרים לאנשים רבים משתוכנן, נוצרו בבונקרים תנאים קשים מאוד. מערכות האוורור התקשו לעמוד בעומס, ואף נוצר מחסור במזון מפני שלבונקרים נכנסו אנשים שלא הכינו לעצמם מלאי בעוד מועד. מצוקתם סיכנה את תושבי הבונקר כולו. ראו גם את ההערות להלן.

אני רוצה ללכת אל אחי, אשר נמצא בבונקר אחר בחצר השנייה, אבל זה יותר מדי רחוק ויותר מדי מסוכן.⁵⁹ האוויר במרתף נורא, אנשים כמעט נחנקים, רבים מאבדים כבר את ההכרה, המצב מאוד קשה. על שינה אין מה לדבר מפני שקיימת אפשרות של חנק.⁶⁰

היום התשיעי, יום שלישי, 27-4-1943

בעלי הבונקר⁶¹ יושבים בפעם הראשונה להתייעצות. המדובר הוא באנשים, אשר הגיעו מבונקרים אחרים ואין להם מה לאכול מאחר שאין להם מלאי מזון. חוץ מזה יש מריבות ומהומה בבונקר שלנו. נפלה ההחלטה הבאה שהתקבלה בנוכחותו של האדון ביכובסקי (Bychowski) אשר הגיע עם האנשים האחרים: בכל יום ימסרו תוספות משלימות של צלחת אחת של מרק וספל קפה לאדם. את המנות יחלקו האנשים המבוגרים ביותר, אשר מבשלים את המזון. המבוגר שבהם, אשר כבר קודם לכן התעסק בכך, נבחר לחלק את האוכל. כולם היו שבעי רצון עם פתרון העניין הזה.⁶² לאחר מכן נבחרו כמה אנשים להשלת סדר בבונקר, חוץ מזה נקבעו

59 אמירה זו מוכיחה את האטומיזציה המוחלטת שהביא המרד לקיום היהודי בגטו ואת חוסר היכולת ליצור קשר בין בני משפחה גם כאשר הסתתרו בקרבת מקום.

60 את תחושת החנק ביטא גוטמן כשתיאר את שהתרחש בבונקר שהסתתרו בו ב־26 באפריל 1943: "אין אני מסוגל לחשוב על שום דבר אלא רק על נשימת אוויר. החום בבונקר הוא ללא נשוא. אין זה חום בלבד. הקירות הרותחים הוציאו ריח, כאילו העובש שנספג משך עשרות שנים השתחרר בהשפעת החום. ואוויר אין. אני יושב בפה פעור וכולם מסביבי עושים כמוני באשליה כי נצליח ללגום אוויר". גוטמן, **מרד הנצורים**, עמ' 362. ראו גם שם, עמ' 373-374. ראו גם מכתבו של מפקד אי"ל מרדכי אנילביץ': "לא אוכל לתאר לפניכם את התנאים בהם חיים עתה יהודי הגטו. רק יחידים יחזיקו מעמד. השאר ייספו במוקדם או במאוחר. גורלם נחרץ. כמעט בכל מקומות המחבוא, בהם מסתתרים אלפים, אי אפשר להדליק נר מחוסר אוויר". יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות (עורכים), **השואה בתיעוד: מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, פולין וברית המועצות** יד ושם, ירושלים תשל"ח, עמ' 251.

61 הבונקרים נבנו בנייה מתוכננת ומאורגנת והתבססו על-פי רוב על קשרים קודמים שהתקיימו בגטו. משום כך היווה כל בונקר מעין יחידה קהילתית מאורגנת, ובה בעלי תפקידים מוגדרים שדאגו להתנהלות היום-יומית בבונקר, וכן למשמעת הנחוצה. מי שהיו מעורבים בבניית הבונקר מתחילתו ואף תרמו מידיעותיהם או ממונם להכנתו נחשבו בעלי הבונקר. ראו גם את תיאור שגרת החיים בבונקר ביומן להלן.

62 בעקבות המצוקה שנוצרה בבונקרים המלאים עד אפס מקום ובשל העובדה כי בבונקר שהו גם אנשים ללא מאגרי מזון, החלה להתפתח בעמקי האדמה מעין מערכת סעד מקומית. בעלי המזון בבונקר נדרשו לתרום ממצבוריהם לרעבים, והאוכל בושל באופן מאורגן וחולק לנוזקים. חשוב לציין כי אף שלא היה קשר בין הבונקרים, רבים בחרו להתמודד בדרך זו עם מצוקת הרעב. נראה כי מערכת הסעד שנוצרה בבונקרים לא שאבה את כוחה מארגון גג אלא מהעקרונות שהוטמעו בקרב הציבור היהודי בשנות המלחמה. ראו לדוגמה יומנה של אלמונית (סטפה), אמ"ה, 302.180; נייברג, **האחרונים**, עמ' 70; ד"ר פוליסיוק, בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 312-313.

משמרות [לתצפיה האלה הסתיים כ שלנו אפשר [בכל ילד קטן. הקטן שהתחיל לכאוב קול נפץ, רימון י דממה עמוקה. ה היא השקט המור השעה כעת 9:35

ערב, יום רביעי, היום הוא היום האויב צמא הדם עצמו פתח ב[לחי אך לנו יש כושו על הצדק ועל הז התרחקה מאתנו. נעשה ברגיעה. כי הוראות מנהיג הו

היום ה'11, יום ו היה לילה קריטי שלנו. התוצאה ה שהאויב פתח בנ אצלו רימון היד בשלום.⁶⁶ היום ה

63 מקורות רבים מי אנשים או אפילו לתצפיות. ראו למ סבק אוקונובסקי עמ' 273-274, 78 בימים הראשונים בקרב המסתתריב 64 בתאריך זה פרסו ארעיים הובלו ע' הגרמנים בבתי, יהודים. נשאר ו וקרמיש, **המרי וה** 66 על אימת המסתר ליוו את החיפושי

משמרות [לתצפיות], לאחראי נבחר האדון מורדכו (Mordecho).⁶³ בנסיבות האלה הסתיים כעת היום. ב[שעה] 6:30 כולם שכבו במיטות, אם בתנאים שלנו אפשר [בכלל] לכנות אותן כמיטות שלנו; בדרגש (מיטה) שלי הושכב ילד קטן. הקטן שכב [באופן] כל כך לא רגוע, כל כך הסתובב והתפתל, שהתחיל לכאוב לי בצד, אבל תודה לאל היום עבר באופן שגרתי. לפתע קול נפץ, רימון יד התפוצץ בקרבת מקום, אנשים קמים, אך עדיין שוררת דממה עמוקה. האויב נמצא מסביב לבית שלנו, מחפש אותנו. ההגנה שלנו היא השקט המוחלט. ב[שעה] 6:00 יש לי משמרת. מרחוק נשמעות יריות. השעה כעת 19:35.

ערב, יום רביעי, 28-4-1943

היום הוא היום העשירי שעובר עלינו בבונקר. 10 ימים של מאבק עם האויב צמא הדם הגדול ביותר שלנו אשר שואף להשמיד אותנו כליל. הוא עצמו פתח ב[לחימה] ברימונים וטנקים, והוא מסיים [אותה] בהצתת בתים. אך לנו יש כושר התמדה, ואנו מחזיקים בתקווה שנשרוד. אנו נלחמים על הצדק ועל הזכות לחיות. בינתיים ההפצצות והיריות השתקו והסכנה התרחקה מאתנו. אנשים מתרחצים, מחלקים קפה, מבשלים אוכל – הכל נעשה ברגיעה. כל האנשים ואנשי המשמרות עובדים בחריצות, הכל על-פי הוראות מנהיג הבונקר. היום עבר באופן רגיל [=נורמלי].⁶⁴

היום ה-11, יום חמישי 29.4-43⁶⁵

היה לילה קריטי מאוד. בשעה 4 אחר הצהריים זרק האויב רימון למרתף שלנו. התוצאה הייתה ניכרת. בקיר הקדמי נוצר חור בגודל אצבע, אומרים שהאויב פתח במתקפה [משם?]. לילה דומה עבר על השכן שלנו, סובה. אצלו רימון היד מוטט את הגג [של הבונקר(?)], [אך] תודה לאל הכל עבר בשלום.⁶⁶ היום היה רגיל. ההיגינה עומדת על "הרמה הגבוהה ביותר".

⁶³ מקורות רבים מעידים על האופן שבו אורגנו החיים הפנימיים בבונקר ועל הצורך למנות אנשים או אפילו ועד של ממש לשם חלוקת האוכל, ארגון דפוסי החיים וקביעת תורנות לתצפיות. ראו למשל עדותו של יעקב (ג'ק) גלובוס, איו"ש, 03.1622; זיכרונותיו בני הזמן של סבק אוקונובסקי, שם, 033.1092; גולדמן, "75 יום", בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 273-274, 278.

⁶⁴ בימים הראשונים הצליחו תושבי הבונקרים לשמור על הסדר. על האווירה הטובה ששררה בקרב המסתתרים בבונקרים בראשית המרד ראו גם גוטמן, **מרד הנצורים**, עמ' 359, 363.

⁶⁵ בתאריך זה פרסם הוועד היהודי הלאומי את הודעה מספר 7, ובה הודיע: "לפי חישובים ארעיים הובלו עד כה כ-13-14 אלפי איש; 2-3 אלפים נשרפו חיים; כאלפיים איש רצחו הגרמנים בבתיים, במקלטים או ברחובות. בסך הכל חיסלו אפוא עד כה באקציה זו כ-20,000 יהודים. נשארו בחיים כמספר הזה, עוד 20 אלף איש המתחבאים במקלטים". בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 219.

⁶⁶ על אימת המסתתרים בבונקרים השומעים את המחפשים אחריהם ואת קולות הפיצוץ אשר ליוו את החיפושים ראו זיכרונותיו בני הזמן של סבק אוקונובסקי, איוש, 033.1092.

נראה כאילו [האדם] הקיץ משינה עמוקה, ומתחיל לחשוב [באופן] ראלי. מתחילים לחשוב על בריחה לצד הארי. מי שיש לו אפשרות מתחיל בהכנות. אלו הן מחשבות ראליות, אך הן אינן בנות ביצוע עבור כולם; הואיל ולנו במרתף אין אפשרות להתקיים לאורך זמן. האוויר דוחה, כינים וצפיפות חולשים בכל. מה אפוא נשאר [לעשות] – לצאת ולסכן את החיים או למות כאן? מי שיש לו אפשרות ועוז רוח לברוח לצד האחר, חייב לעשות זאת, אבל צריך לחכות מספר ימים. כאשר האויב ירפה מההתקפה [שלו], אפשרויות הבריחה יגדלו. כך שאנו מחכים.⁶⁷

יום שישי, 30.4-43

היום חלף כרגיל, [אך] בלילה עברנו חרדה גדולה, האויב מחפש אותנו בכל מקום ומקום. מאזין, דופק, מסתובב בכל מקום, ההגנה שלנו היא שקט ורגיעה גדולים ככל האפשר. בשבת בלילה עברנו גם שעה של אי-שקט, משעה 11 לפני הצהריים האויב כבר היה פעיל. התפוצצויות הרימונים לא נתנו לאנשים מנוחה.⁶⁸

בשעה 12 [בלילה] התחלתי משמרת עם האדון טבצ'ניק (Tabacznik). שמענו שהאויב עושה משהו ליד קיר הבית, מתקין משהו. קול רעם התפוצצות הרימונים מתקרב בכל פעם באופן ניכר. לפתע קול נפץ נורא, הקירות רועדים, כמעט כולם קפצו מהמיטות. אבל כלום לא קרה. שוב משתרר בקרבנו שקט מוחלט. מרחוק שומעים עוד קולות נפץ והתפוצצויות, האקציה ממשיכה להתנהל. ישנתי שעתים, השעון מורה על [השעה] 4 בבוקר.

היום לא חילקנו קפה מפני שאצל האדון סובה במחבוא התפוצץ צינור אספקת מים. הוא סגר את הברז (כלומר סובב עד הסוף). בפעם הראשונה אנו שואבים מים מהבאר שלנו. המים הם רק לבישול מפני שהם לא עברו סינון פחות או יותר חודשיים. המחבוא שלנו הוא כמו בית מרחץ, כלומר כל כך חם כאן. המחסור באוויר מתגבר כל הזמן. אצל אנשים אחדים הופיעה

67 בשלב זה עדיין קיוו רבים שיצליחו לשרוד במלחמה. בשל התנאים הקשים בבונקרים קיוו בעלי אמצעים כספיים, בעלי מראה שאינו יהודי מובהק ובעלי קשרים עם הצד הפולני לצאת מהגטו הלוחם ולהמשיך את מאבק ההישרדות בצד הארי. כך למשל תיאר גולדמן: "האופטימיסטים היו בדעה, שדבר גרוע ממה שאירע כבר לא יכול לבוא עוד, שכעבור ימים אחדים ישתרר שקט, ואז תבוא הזדמנות לעבור אל הצד הארי. כי הגרמנים עלולים לשוב למחרת לשטח זה לא הביא איש בחשבון. אולם המצב היה נטול כל תקווה". ראו גם גולדמן, "75 יום", המרי והמרד, עמ' 275; ד"ר פוליסיוק, שם, עמ' 312-313; נייברג, האחרונים, עמ' 88.

68 לדברי שטרופ, בדוח ב-1 במאי 1943, הוא החל להציב יחידות סיירים שעקבו אחרי תנועת היהודים גם בלילה. מבחינת היהודים, זו הייתה הרחבה של החיפושים אחריהם גם לשעות החשכה. ראו קרמיש, מרד גיטו וארשה, עמ' 166; אלמוני, "הגטו בווער", בתוך בלומנטל וקרמיש, המרי והמרד, עמ' 317-318; גוטמן, מרד הנצורים, עמ' 374-375.

אפילו פריחה ע'
(הפתח) לא נפ
יכולים לצאת, ו
לעת ערב
שלער שהאקצי
להישאר במחבו

בוקר - יום רא
הפעילות שלנו
נשמעת שיחה ק
(כלומר המדרגו
הפינוי.⁷³ כפי ש
שלנו. הם אות

69 על התנאים ה
והמרד, עמ' 278
70 פרנץ קונרד I
(Farnkenegg)
"כשהיו סימנים
אליהם הכניסה
וקרמיש, המרי
עמ' 162 (דוח י
נראה כי במו
למזלה של הצע
בשרטוט המצוו
שהוא של הצלר
על גורלם ש
חסימת דרכי ה
עדותו של יעק
משרד הביטחון
הולצברג - "אב
71 בעת האחרונה
מקור זה ועדויו
בעיקר על אי-ה
ale University
(Press, 2002)
72 על-פי הכתוב
לכתמי הדם.
73 נראה כי האלמ
של המרד כקבו
ממפקד הארגן
היהודי הלאומי,
מסמך מפורס
אמי"ה, 02.188

אפילו פריחה על הגוף והעור, מה [שמהווה] סימן מאוד לא טוב.⁶⁹ ה"יודש" (הפתח) לא נפתח [מילה מחוקה לא קריאה] היום.⁷⁰ ה"ארים" שלנו לא יכולים לצאת, המצב אינו ברור, [כך ש]אנו מחכים.⁷¹ לעת ערב התצפית שלנו צופה באי־שקט הגדול [השורר] ברחוב, יש לשער שהאקציה תימשך בלילה. בשעות היום ובמשך הלילה אנו חייבים להישאר במחבוא שלנו.

בוקר - יום ראשון, 2.5-43

הפעילות שלנו נפתחת בניקוי הדם לפני המחבוא שלנו.⁷² בשעה 13:00 נשמעת שיחה קולנית, לאחר מכן שומעים על המדרגות הקדמיות של החזית (כלומר המדרגות ששרפנו) קולות של תזוזה. אלו הם אנשים מעבודות הפינוי.⁷³ כפי שמספר האדון סובה, הגרמנים גילו אתמול אנשים מהבית שלנו. הם אותם אלה ששוטטו בחצר מספר ימים והם נדרשו [על־ידי

69 על התנאים הקשים שגרמו לפריחה ולהתפרצות כינמת ראו גם גולדמן, "75 יום", המרי והמרד, עמ' 278.

70 פרנץ קונרד (Franz Konrad), קצין ס"ס במטה פון־זארמן־פרנקנג (von Sammern-Farnkenegg) והממונה על קבוצת הוורטרפסונג (Werterfassung) (ראו הערה 73), העיד: "כשהיו סימנים שהעידו על כך כי היהודים הסתתרו במרתפים או במחבואות אחרים, נחסמה אליהם הכניסה במלט [...] [או נאטמה] באמצעות חפירות או פיצוצים". קונרד, בתוך בלומנטל וקרמיש, המרי והמרד, עמ' 372. ראו גם הדוחות של שטרופ בתוך קרמיש, מרד גיטו וארשה, עמ' 162 (דוח יומי, 29 באפריל 1943), 164 (דוח יומי, 30 באפריל 1943).

נראה כי במהלך חיפושי הגרמנים ופיצוץ חלקי הבתים נחסם פתח היציאה של הבונקר. למזלה של הצעירה וחבריה למחבוא, למסתור שלהם היה פתח נוסף שממנו יכלו לצאת (ראו בשרטוט המצורף). במקרים אחרים חסימת הפתח של הבונקר סתמה את הגולל על כל סיכוי שהוא של הצלה.

על גורלם של יהודים שנלכדו בבונקרים אם בשל התמוטטות המבנים עליהם ואם בשל חסימת דרכי היציאה ראו גם אלמוני, "הגטו בווער", בלומנטל וקרמיש, המרי והמרד, עמ' 322; עדותו של יעקב (ג'ק) גלובוס, איו"ש, 03.1622; טדאוש שטבהולץ, שבעה מדורי גהינום, משרד הביטחון, תל אביב תשנ"ג, עמ' 11-12; מעוזיה סגל, שמחה בלב: סיפורו של שמחה הולצברג - אבי הפצועים, מודן, תל אביב 2000, עמ' 71.

71 בעת האחרונה היו ש"הצביעו" על "אשמתם" של היהודים שלא ברחו בימי המרד לצד הארי. מקור זה ועדויות רבות אחרות מוכיחים את חוסר הטעם של הטיעון המופרך הזה המעיד בעיקר על אי־הכרת המציאות בגטו בימי המרד. ראו: Gunnar S. Paulsson, *The Secret City: The Hidden Jews of Warsaw 1940-1945* (New Haven and London: Yale University Press, 2002).

72 על־פי הכתוב בהמשך, נראה כי יום קודם לכן נורו כמה יהודים באזור הבונקר וזו הסיבה לכתמי הדם.

73 נראה כי האלמונית מתכוונת לאנשי הוורטרפסונג שהמשיכו להתקיים גם בימיו הראשונים של המרד כקבוצה נפרדת. על אנשי הוורטרפסונג בימי המרד ראו מרדכי אנילביץ', "מכתב ממפקד הארגון היהודי הלוחם אל סגנו מחוץ לגטו", בתוך מכתבים ודוחות מטעם הוועד היהודי הלאומי, אבל"ה, אוספים 3469, א. 7.

מסמך מפורט על אודות גורלם של יהודים אלו ראו ברשימותיו בנות הזמן של בער ווארם, אמ"ה, 302.188.

הגרמנים] להגיד את האמת ולהצביע על הדרך [למקומות] המחבוא. למרבה המזל לאנשים הללו לא היה על כך [כל] מושג.⁷⁴

קעת אני במשמרת ונשארו לי עוד שעתיים. אני אשרטט כאן את תכנית הבונקר שלנו עם כל הכניסות. המחשבה לבניית בונקר צפה ועלתה רק לאחר אקציית ינואר.⁷⁵

תמיד היינו סבורים שיש להסתתר היטב. [הרי גם] אנשים אשר אחזו באישורי עבודה (Ausweis) והראו את פניהם בזמן בלוקדות נלקחו. נשארו רק מי שהתחבאו.⁷⁶ מסיבה זו בניית בונקרים נהייתה המונית.⁷⁷ אנשים עבדו יומם ולילה בלהט עצום, כך למשל נבנו דרגשים, שטחים מרוצפים, מדרגות, נחפרה באר. העצים לבניין נלקחו מהדירות (כלומר מהדירות הנטושות).

74 כאשר הצליחו הגרמנים לחשוף בונקרים או לתפוס יהודים שהסתתרו בין החורבות, הם ניסו לפתות או לאלץ את הניצולים לסייע בחשיפת בונקרים אחרים בהבטחה כי בתמורה לא יאוונה להם כל רע. רבים סירבו ונרצחו מיד - לעתים תוך עינויים קשים. אחדים הובילו את הגרמנים למקומות שהכירו, אם מתוך קהות חושים ואם מתוך תקווה כי בכך יוכלו להציל את חייהם. למותר לציין כי לאחר שניצלו הגרמנים את ידיעותיהם, רצחו אותם - לא פעם באכזריות יוצאת דופן. על מקרה טרגי במיוחד שאירע לאחר חשיפת הבונקר ברחוב שווינטווארסקה (Świętojerska) 38 מספר נייברג: "בין 60 איש מצאו להם [הגרמנים] את מוניק קירשבאום, בן 18, שרגלו מרקיבה היתה וכולו כבר מינן. דרשו שיאמר היכן מצויים בונקרים של יהודים. מוניק טען בתוקף שאינו יודע. [...] [לאחר עינויים קשים] מוניק המסכן, שידע כי מקלטו של ליאונק ברח' ואלובה 2 כבר נתגלה בשעתו - מסר להם את הכתובת הזאת כדי להקל מיסוריו. סבור היה, ששוב אין שם יהודים חיים. אך הרוצחים עוד גררו מן הבוקר הזה 12 איש שבאו אמש להסתתר בו, ואת מוניק המיתו". ראו נייברג, **האחרונים**, עמ' 106-107, וכן עמ' 110-111, 113, 128, 131-133, 136; עדותה של שרה סאוויצקה, איר"ש, MIE.1352; עדותה של מריה קולוניסטה, אמ"ה, 301.226. נושא זה אף מוזכר רבות בדיווחיו היומיים של שטרופ, שם הוא מספר עד כמה נעזרו הגרמנים באומללים הללו. עם זאת בדיווח ב-13 במאי 1943 כתב שטרופ: "באחרונה אי-אפשר היה להוציא מפי היהודים השבויים ידיעה על בונקרים המוכרים להם". ראו הדוחות של שטרופ בתוך קרמיש, **מרד גיטו וארשה**, עמ' 186 (דוח יומי, 13 במאי 1943) וגם עמ' 164 (דוח יומי, 30 באפריל 1943), 167 (דוח יומי, 2 במאי 1943), 171 (דוח יומי, 4 במאי 1943), 173 (דוח יומי, 5 במאי 1943). על השינוי בנכונות לספר לגרמנים על מקומות מסתור ראו גם נייברג, **האחרונים**, עמ' 150. באחד התצלומים שקיבץ שטרופ באלבומו, הוא נראה משוחח עם שני גברים יהודים. מתחת לתצלום זה נרשמה הכותרת: "בוגדים יהודים".

75 ראו הסבר לשינוי האווירה שחלה בגטו באותם הימים בהקדמה ליומן וגם גוטמן, **מרד הנצורים**, עמ' 315.

76 המחברת מספרת כי שלא כמו בשבועות הראשונים של הגירוש הגדול, באקציית ינואר (ואף קודם לכן) נלקחו גם יהודים שהיו ברשותם מסמכים אשר העידו כי הם עובדים במפעלים גרמנים. כך למשל כתב הירש ברלינסקי בחיבורו "מאורעות בגטו בימים 17-21 בינואר 1943": "כל אלה שהתחבאו, ישנם. השאר באומשלגפלץ [...] לא הועילו התעודות [...] מכונת טרבלינקה בולעת הכול". בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 183. זיכרונותיו של ברלינסקי פורסמו גם קודם לכן: הרש ברלינסקי, "זיכרונות", **ילקוט מורשת א** (תשכ"ד). ראו גם זיכרונותיו בני הזמן של סבב אוקונובסקי, איר"ש, 033.1092.

77 על היקף התופעה אפשר ללמוד מכך שעם פרוץ המרד, לרוב תושבי הגטו (40,000 איש) נמצא מקום מסתור באחד ממקומות המחבוא. עם זאת יש להדגיש כי בניית בונקרים מבוזרים ומצוידים לאורך זמן הייתה אופיינית בעיקר לאזור הגטו המרכזי ולא למקומות שהיו בהם שופים.

[בכיוון השעון]
כניסה תת-ק
[צינור] אוויר
באר⁷⁹
מחראה
4 תנורים חש
שירותים

78 אחת הבעיות ה
79 בבונקרים נחפר
המים של העיר
שנחפרו בבונקר

תרשים הבונקר שלנו: רחוב מילה

Wszystko zaczęło się wczoraj ludzi z naszego domu, którzy przeszli kilka dni wcześniej się po podwórku, zaczęli robić coś, aby przedzielić prawie, i pokazali dojdzie do schronienia. Na szczęście ludzie ci nie mieli o tym pojęcia.

Jestem obecnie na drodze, mam jeszcze 2 godziny czasu. Należy mi tutaj plan naszego bunkra w Szykowskiej drogach. Miałe umówienie. Bunkra wykopana dopiero po chwili Szykowskiej

Stale byliśmy przekonani, że należy się dobrze ukrywać. Ludzie, którzy posiadali „arsenał” pracy i pokazujący się w czasie blokady, byli zderzeni. Forowali jedynie ci, którzy ukryli się z tego powodu ludzka łachma. Stawa się naszymi. Należeli, może, Płocki i w wielkim sąpitem, ludzka n.p. przera, potęgi, układy, ukłapanie studium. Długo do przechowywania i mieszkanie (z.m. z opuszczeniem niekiedy). Przechowywanie trwało 6 tygodni. W czasie bunkra nie było na piecu i prokaut. To myśleć nie mogło, ma wiele rzeczy: jedzenia, ale nie mogły o tym. Wszystko, co myśleć było najintensywniej (ten, niekiedy miał nieszczęście). Przechowywanie przechodził do pracy jedynie dla samego. Zależało na, żeby, żeby, i inne rzeczy, a w zamian za to myśleć inny produkt. To trwało aż do ostatniej chwili. Przechowywanie naszego bunkra było p. Przechowywanie. Najbardziej zależało o, żeby, żeby, żeby.

[למטה]	[בכיוון השעון]
כניסה דרך דלת צונחת (יודש)	כניסה תת-קרקעית
דרגשים למשכב	[צינור] אוויר ראשי ⁷⁸
[משמאל]	באר ⁷⁹
קיר הבניין עד השער	מחראה
סוללת מגן	4 תנורים חשמליים
	שירותים

78 אחת הבעיות הקשות בבניית הבונקרים הייתה הכנת מערכת אוורור מספקת בבונקרים נחפרו בארות מים כדי שתושביו יוכלו להחזיק מעמד גם אם ינותק הגטו מאספקת המים של העיר, וכך אכן קרה ביום השני למרד. ראו נייברג, **האחרונים**, עמ' 110. על בארות שנחפרו בבונקרים ראו גם עדותו של יחזקאל צוקרט, אי"ש, 03.12076.

הבנייה נמשכה 6 שבועות. בזמן הבנייה הוכנה [גם] אספקת מזון. כל זה עלה לנו בהרבה עצבים ובריאות, אבל איננו מדברים על כך. כל מה שהוכנס [לבונקר] היה מסטר-פיס (כלומר פסגת היצירה המושלמת).⁸⁰ ארים באו לעבודה [בגטו] רק בשביל הברחה. הם לקחו אתם סוכר ושאר חפצים ובתמורה הביאו מצרכי מזון אחרים. זה נמשך ממש עד האקציה האחרונה.⁸¹ אדריכל הבונקר שלנו היה האדון ארנברנד (Arenbrand).⁸² בתחילה הוא בנה מרתפון קטן עם כניסה מהצד השמאלי, בקרבת קיר האבן של רחוב מילה 34. ברגע שעיינתי עם הדוד בתכנית הבונקר, צץ הרעיון להרחבת הבנייה לכל המרתפים.⁸³ הכניסה מצד ימין נאטמה בלבנים, כך שכל המרתפים שלנו יצרו מחבוא אחד. בתחילה הבנייה התקדמה [בקצב] מהיר. הוכנו ובוצעו

80 כך תיאר גוטמן את המחשבה הרבה שהוקדשה לבניית הבונקרים ובעיקר להסתרת פתחיו: "בהתקנת הבונקר ובציוודו הושקעו עבודה רבה וכוח אמצאה. ביחוד שקדו על הסתרת הפתח. כמעט כל בונקר נזקק להמצאה מקורית. במקום אחד נכנסו על ידי הזזת לוחות ברצפה שמעל לבונקר. לבונקר אחר נכנסו רק דרך ארובה צרה. למחבוא שלישי היו חודרים דרך חור שנתגלה אחרי הזזת מושב בית השימוש". גוטמן, **מרד הנצורים**, עמ' 315. ראו תיאור של הכנת בונקר מצויד היטב בעמ' 356-357 וגם בעדויות האלה: עדותה של זולה ברייטברט, איו"ש, 03.12023; עדותו של יחזקאל צוקרט, שם, 03.12076; עדותו של (ג'ק) גלובוס, שם, 03.1622; זיכרונותיו בני הזמן של סבך אוקונובסקי, שם, 033.1092; זיכרונותיו של יוסף גיטלה, אמי"ה, 302.4, עמ' 57-58, 61.

ממראה הבונקרים אפשר גם להתרשם מהתצלומים שצורפו לדוח שטרופ, ראו איו"ש, 2807/79, 2807/80, 2807/79, 2807/80.

81 ראו גוטמן, **יהודי ורשה**, עמ' 374.

82 בעקבות פרוץ מלחמת העולם השנייה ופלישת הגרמנים לפולין היו המהנדסים היהודים במצב קשה מאוד. המעטים שהועסקו במוסדות ממשלתיים פוטרו בלא זכויותיהם הסוציאליות, ובתוך חודשים ספורים פוטרו גם המהנדסים שהועסקו בחברות פרטיות. השכלתם ומיומנותם המקצועית לא הקנו להם עדיפות על תושבי הגטו האחרים, ורובם נאלצו להתפרנס ממכירת החפצים שרכשו טרם המלחמה ועל כן היו - כאנשי אינטליגנציה רבים אחרים - בתהליך מתמשך של התדלדלות. רק לאחר ינואר 1943 נהייתה הכשרתם המקצועית יקרה מפז, ורבים חיפשו את קרבתם כדי להסתייע בהם לבניית הבונקרים. משפט זה ביומן מעיד על שינויי המעמדות החברתיים שחלו בקרב החברה היהודית במשך שנות המלחמה ומהווים כמובן חלק מתמונה חברתית מורכבת רחבה הרבה יותר. על מעמדם של המהנדסים ראו גם גולדמן, "75 יום", בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 271.

83 מרבית הבונקרים איגדו אנשים בעלי מכה משותף ומאופיים ניתן ללמוד על המבנים החברתיים שהמשיכו להתקיים בגטו ורשה גם על סף חיסולו המוחלט במרד. כך למשל במקרים רבים אנשים שעבדו במפעל אחד או במוסד אחד בגטו - ועל כן גם גרו במבנה אחד - התארגנו יחדיו כדי לבנות מקום מחבוא משותף. כך למשל פעלו צוות בית החולים ברחוב גנשה (Geşia) ופועלי איסוף האשפה בגטו. יתרה מכך, חוה שקלאנקה-וואלאנסקא, שלפני המלחמה חייתה בנובי-דבור (Nowy Dwór), מעידה כי חיים וורמס, אף הוא יוצא העיר, פנה אליה "וסיפר כי יש לו בונקר מעולה ובאם מישהו מאנשי עירו נובי דבור רוצה להסתתר הוא מוכן לקבלו לבונקר. האיש הוכיח את עצמו כקשור לבני עירו והוכיח יחס חם כלפיהם, בהושיטו יד עוזרת לכל מבקש. בעת שהחלו האקציות לחיסול גטו ורשה הוא הסתיר את כל בני עירו נובי דבור [שפנו אליו] בבונקרים וארגן עבורם נשק". ראו עדותה של חוה שקלאנקה-וואלאנסקא איו"ש, 03.1174; עדותה של זולה ברייטברט, שם, 03.12023; עדותו של יעקב (ג'ק) גלובוס, שם, 03.1622; גרופינסקה, **סחור סחור**, עמ' 56.

תכניות רבות וחי מראהו הנוכחי. כז על הקיר השמאלי לאחר פתיחת הדל ½ מטר בכפיפה,] המשך יבוא⁸⁴

[7.5.43]⁸⁵

בסוף, אחרי 5 ימי קשים מכל בחינה שלנו מרגע הכניס [מילה מחוקה שז ללא בגדים ו]ללא ביום שני בחצות בבעיה קשה, כיצד לא מבושל אי אפ

84 נרשם בראשי תיבו

85 בחלק זה של היומ

86 אחת הסיבות שבעי

הייתה למנוע מצב עלולים להיות למי במקומות המחבוא רובם נמלטו מבונ הקשיים שנוצרו ב **והמרד**, עמ' 278:

להישאר ללא נייע, נפגעו ויצאו מכלל לעמוד על משמר ו היה אחת התופעו

כי בבונקר שתוכנן לבונקר עוד 100 א "75 יום", בתוך ב (פרידמן), אמי"ה,

87 מחלקים מסוימים

בו הסתתרה האלמ

מעט יותר זמן. רא

עמ' 228; גולדמן,

88 בבונקרים רבים נא

ללא בישול. גוטמן

ראויים פחות או י

אינו ראוי לשימוש

תכניות רבות וחשובים [רבים], עד שמה שזכה לכינוי בונקר קיבל את מראהו הנוכחי. כדי להיכנס לבונקר צריך להרים דלת צונחת אשר נמצאת על הקיר השמאלי של החומה, גודל הדלת הצונחת הוא 45 על 30 ס"מ. לאחר פתיחת הדלת הצונחת צריך לרדת לעומק של 90 ס"מ, אחר כך לעבור ½ מטר בכפיפה, [ו] בסוף לחצות כמה מדרגות ונמצאים במחבוא שלנו. המשך יבוא⁸⁴

[7.5.43]⁸⁵

בסוף, אחרי 5 ימים, שוב נטלתי עיפרון ביד. חלפו 5 ימים קשים וטרגיים, קשים מכל בחינה [שהיא]. בזמן הקצר הזה עברנו הרבה מאוד. תנאי החיים שלנו מרגע הכניסה היו גרועים מאוד, אבל במיוחד מאותו הזמן שבו 45 [מילה מחוקה שאי אפשר לקרוא] אנשים התקבלו כאורחים. רובם היו ללא בגדים וללא מצרכי מזון.⁸⁶ המצב התדרדר עוד הרבה יותר כאשר ביום שני בחצות הלילה נותק החשמל מאספקת רשת הזרם.⁸⁷ אנו נתונים בבעיה קשה, כיצד נבשל? מרבית האספקה היא של מוצרי מזון אשר במצב לא מבושל אי אפשר להשתמש בהם.⁸⁸ הסיבה פשוטה. אין לנו שום תנור

84 נרשם בראשי תיבות.

85 בחלק זה של היומן כתב היד ברור פחות וקשה למדי לקריאה.

86 אחת הסיבות שבעטייה הוכנסו למקומות המחבוא גם מי שלא היו שותפים לבנייתו מלכתחילה הייתה למנוע מצב שבו, כדברי גוטמן, "ישרדו למעלה" אנשים חסרי מחסה ממורמרים – הם עלולים להיות למלשינים, **מרד הנצורים**, עמ' 370–371. עם זאת קליטת יהודים נוספים אלו במקומות המחבוא שהוכנו למספר קטן יותר של מסתתרים יצרו תנאים קשים מאוד, שהרי רובם נמלטו מבונקרים אחרים כשרק בגדיהם לגופם, בוז'יקובסקי, **בין קירות**, עמ' 46. את הקשיים שנוצרו בעקבות זאת היטיב לתאר ב' גולדמן, "75 יום", בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 278: "החיים במקלט נעשו ללא נשוא. למן 7 בבוקר ועד 8 בערב צריך היה להישאר ללא ניע, ללא אוכל. האוויר היה מצחין. מן הנמנע היה לרעננו, שכן קווי החשמל נפגעו ויצאו מכלל שימוש. מלבד זה נראו סימנים ראשונים של כינמת. [...] ביום הוצרכנו לעמוד על משמר השקט ולהתגבר על כל מיני צרכים פיזיולוגיים". ריבוי האנשים בבונקרים היה אחת התופעות האופייניות ביותר לימיו המתקדמים של המרד. כך למשל גולדמן מעיד כי בבונקר שתוכנן ל-50 אנשים הסתתרו 250. מירסקי רשם כי בשבוע השני למרד הוכנסו לבונקר עוד 100 אנשים, ואדולף לויין כתב כי במרתף שיועד ל-20 איש שהו כ-150. גולדמן, "75 יום", בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 276; עדותו של ברוניםלב מירסקי (פרידמן), אמ"ה, 301.5006; עדותו של אדולף לויין, שם, 301.1236.

87 מחלקים מסוימים של אזור הגטו נותק החשמל כבר ביום השני למרד, אך נראה כי בונקר זה בו הסתתרה האלמונית השתייך לאותם מקומות שנשארו מחוברים לרשת החשמל העירונית מעט יותר זמן. ראו גם זלמן פרידריך(?), "רשימות", בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 228; גולדמן, "75 יום", שם, עמ' 274; גוטמן, **מרד הנצורים**, עמ' 374–375.

88 בבונקרים רבים נאגרו מוצרי מזון יבשים, ובהם גם גריסים מסוגים שונים שאי אפשר לאכול ללא בישול. גוטמן: "לא אכלנו מזה עשרים וארבע שעות. רק צנימים ניתן עדיין לגרוס והמים ראויים פחות או יותר לשתיה. המזון כולו התקלקל. החום והריח דבקו באוכל והמלאי הרב אינו ראוי לשימוש". גוטמן, **מרד הנצורים**, עמ' 362 וגם עמ' 373–374.

מחובר לארובה.⁸⁹ המבוגרים ביותר שבינינו התפלגו בעניין הזה 3 ימים, ובינתיים פרצה מריבה בין כולם. המריבה הגיעה להיקף כזה, שאפילו אח [רב] עם אחותו, חבר עם חברו, וכולם התקוטטו זה עם זה.⁹⁰ הרעב לא חס על איש. המריבה הייתה קולנית כל כך, שבוודאי נשמע [קולה] מחוץ לבונקר. המצב היה באותה מידה נורא ומסוכן וכמעט לא היה אפשר לפתור אותו. כל מאמצינו כשלו, היינו ללא עצה. כל המומחים שלנו והאנשים בעלי מושג כלשהו התיישבו לדון כיצד אפשר לפתור את הבעיה של הוצאת העשן.

המצב הנפשי של האנשים היה קריטי. הם לא יכולים לשאת את המצב [ו]שוכבים מעורפלי הכרה על האדמה. הפגיעה בילדים היא הקשה ביותר, הם בקושי חיים עוד, בצלים כמעט כבר אין יותר.⁹¹

[10.5.43] חלפו כבר 3 ימים, 3 ימים ללא מזון חם. המצב הזה משפיע במידה רבה על הסכסוכים בין האנשים. בעיית המטבח עדיין לא נפתרה. לכל אחד דעה אחרת. על-אף הקטטות הארוכות והריבים, [בעיית] המטבח סוף-סוף התייצבה, נמצא מוצא לעשן. אסור לשוחח עם איש כדי לשמור על השקט. על כל שאלה מקבלים תשובות גועליות וגסות, האנשים בבונקר, בניגוד להתנהגותם הקודמת, מסגלים לעצמם חוסר התחשבות מוחלט באופן התנהגותם.⁹²

בשעה 3 בלילה האדון טבצ'ניק ואני העמדנו בחדרון הסמוך תנור. הסיר המתאים היחיד של משפחת ארנברנד היה בשימוש. הלילה היה נורא, שררה מתיחות גדולה. הייתי עדה לאפיזודה איומה שנמשכה כמה שעות.

89 היה אפשר לבשל במקומות המחבוא רק כשהייתה מותקנת ארובה סמויה לסילוק עשן ואדי ביטול ללא חשיפת המחבוא. נראה כי לא כך היה בבונקר הזה. על מצב דומה ראו כתביו של אלמוני, אמי"ה, 302.228, עמ' 3-4.

90 תנאי החיים הירודים במקומות המסתור והמתח הבלתי אפשרי פגעו מאוד במרקם היחסים החיובי והאופטימי ששרר במקומות המסתור בראשית המרד. השוו למשל להערות שלהלן.

91 למצב הקשה שנוצר בבונקרים התייחסו גם הוועד היהודי הלאומי וועדת התיאום היהודית. כך למשל ב-28 באפריל 1943 נאמר: "אפילו מעט המקלטים הנוחים, המודרניים, המיושבים על ידי האמידים והסוואתם נפלאה, המצוידיים בבארות ובאוורור, גם הם, אף-על-פי שעומדים במבחן האש זמן ארוך יותר, אינם ראויים לשהייה ממושכת, בייחוד בגלל האוויר המועט. אנשים רבים מאוד - בעיקר מן החלשים ובייחוד הילדים - גוועים ונחנקים בלהבות". "דוח הוועד היהודי הלאומי", 28 באפריל 1943, בתוך בלומנטל וקרמיש, המרי והמרד, עמ' 218. עם זאת יש להדגיש כי דברים אלו נכתבו על סמך הערכות בלבד, שהרי לאנשי הוועד לא היה כל קשר ישיר שהוא עם הגטו ועם תושביו בזמן המרד.

על העדפת הילדים בחלוקת המזון ראו נייברג, האחרונים, עמ' 85-86, ועל משחקהם בבונקר ראו שם, עמ' 92.

92 על ההתדרדרות ביחסים האישיים שנוצרו בבונקרים בשל תנאי המחיה הקשים ראו ד"ר פוליסיוק, "המצור האחרון (19.4.43-27.5.43)", בתוך בלומנטל וקרמיש, המרי והמרד, עמ' 314; נייברג, האחרונים, עמ' 85-86; גוטמן, מרד הנצורים, עמ' 362.

מהבונק
שלי שכבתי נ
הייתה מלאה
הדם. "כן" הו
רוצים להיות
שהם שאלו ז'
אלינו, הנרדפ
פתוחים, הדל
לעצמו הרבה
טרה, טו
רימונים אל ת
בבונקר אוזרי
בשתיקו
הגרמנים יורי
[את גופותיה
ב]רחוב] זמנה

93 האלמונית א'
האכזריות שי
מ'3 במאי הו
עירום ו
כך למשל כת
לנוס ממראה
שם, עמ' 112
עמ' 89-91; ו
יצחק קצנולס
302.228, עמ'
ראו גם עז'
אמי"ה, 4423
לתיאור מ'
עדותו של פר'
תצלומים של
של יד ושם 3
94 גם יהודים א'
מתוך מקומו
עמ' 278.
95 ככל שהתקדב
מיד או הובל
נשרפו. ראו ני
והמרד, עמ' 8

מהבונקר בבית השכן הוצאו יהודים.⁹³ במשך 4 שעות המשמרת הלילית שלי שכבתי סמוך לידוש והאזנתי לשיחה שהתנהלה בחוץ. שיחת הגרמנים הייתה מלאה אירוניה וסדיסטיות וגרמה לי צמרמורת מקפאיה ורתיחת הדם. "כן". הגרמנים סבורים שהם צודקים. אנו עצמנו הרוצחים, [בעוד] הם רוצים להיות מופת של אתיקה והומניות. צריך רק להקשיב לאותן שאלות שהם שאלו זה את זה, [שאלות] מלאות אירוניה וציניות. השנאה המחרידה אלינו, הנרדפים והמעונים, השפיעה [עלי] כך, כאילו זרו מלח על פצעים פתוחים, הדיון שלהם הסתיים בלעג נבזי, מי אשר לא שמע זאת חסך לעצמו הרבה סערת רגשות.⁹⁴

טרה, טה, טה, טה, טה – בום! האויב יורה במכונות ירייה ומשליך רימונים אל תוך הבונקר. הבונקר כוסה באופן חלקי על-ידי הריסות. האנשים בבונקר אוזרים אומץ ובשקט מוחלט מביטים במוות בעיניים. בשתיקה אנחנו מכבדים את מות האנשים הנשרפים על המוקד. הגרמנים יורים [למוות] בכל היהודים [הם] מוצאים או תופסים ושורפים [את גופותיהם] על המוקד בחצר הקהילה [היהודית] – היודנרט מאז הגירוש [ברחוב] זמנהוף 19.⁹⁵ חסידיו של היטלר, תליניו המסורים, מתמסרים כל

⁹³ האלמונית אינה מפרטת כאן מהי אותה "אפיזודה איומה", אך ממקורות רבים מתברר כי האכזריות של הגרמנים כלפי היהודים שהוצאו ממקומות המסתור הייתה איומה. כך למשל מ-3 במאי הוכרחו היהודים להתפשט בתואנה שבבגדיהם אולי מוסתרים כלי נשק או חפצי ערך. עירום היהודים – ובעיקר היהודיות – גרר מעשי זוועה מצד הגרמנים והאוקראינים. כך למשל כתב נייברג לאחר תיאור מפורט של התעללות פיזית ומינית בקרבנות: "ביקשתי לנוס ממראה הזוועה – אך נשארתי כמסומר למקומי". נייברג, **האחרונים**, עמ' 150. ראו גם שם, עמ' 112-115, 148-152; וראו יומנו של יאן, אבל"ה, אוסף ברמן 1987; ואלבסקי, **יורק**, עמ' 89-91; גניה סילקס, "בגטו ורשה בימי אפריל", **ידיעות ידיעות בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד** 21 (מאי 1959), עמ' 13; כתביו של אלמוני, אמ"ה, 302.228, עמ' 5-7; עדותו של יעקב (ג'ק) גלובוס, איו"ש, 03.1622. ראו גם עדותו של ולדיסלב שוויטוכובסקי ששימש ככבאי אש בשטח הגטו בימי המרד, אמ"ה, 301.4423.

לתיאור מציאות זו מנקודת המבט של הגרמנים ראו קרמיש, **מרד גטו וארשה**, עמ' 170; עדותו של פרנץ קונרד בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 375. עוד עדות לזוועה היא תצלומים של יהודים עירומים באלבומו של שטרופ ובתצלומים אחרים. ארכיון התצלומים של יד ושם 2807/23.

⁹⁴ גם יהודים אחרים מעידים על החוויה הקשה של שמיעת שיחותיהם וצחוקם של הגרמנים מתוך מקומות המחבוא. ראו למשל גולדמן, "75 יום" בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 278.

⁹⁵ ככל שהתקדם דיכוי המרד, כך גם גברה האלימות כלפי היהודים שנתפסו, ורבים מהם נרצחו מיד או הובלו לחצר בניין היודנרט (מקיץ 1942) ברחוב זמנהוף 19, שם נורו וגופותיהם נשרפו. ראו נייברג, **האחרונים**, עמ' 151; עדותו של פרנץ קונרד בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 378-379; עדותו של ולדיסלב שוויטוכובסקי (כבאי), אמ"ה, 301.4423.

3 ימים,
פילו אח
רעב לא
[ה] מחוץ
לפתור
האנשים
הוצאת

ת המצב
ביותר,

במידה
ל אחד
ף-סוף
השקט.
בניגוד
באופן

תנור.

איומה

ון ואדי
ביו של

יחסים
הלן.
הודית.
דשבים
ומדים
מועט.
"דוח
2. עם
יה כל

קיהם

ד"ר
עמ'

כולם לציווי מפקדם העליון ומבצעים הכל על-פי הצו אשר קבע שבשנת 1945 לא יהיה ולו יהודי אחד באירופה.⁹⁶

ביום הזה השתרר שקט ארוך. אחרי רעב של ארבעה ימים שכבנו על הדרגשים עד [שעה] מאוחרת בערב. באותו לילה עצמו בישלתי אוכל רק לעצמי, בשקט כפי שעשה האדון טבצ'ניק.⁹⁷ הלילה חלף באופן רגיל, הגרמנים עבדו במקום כלשהו בקרבת מקום, אנשים מתעוררים משנתם. יותר פשוט לומר [כי] אין הם מסוגלים לישון על הדרגשים הנוקשים ועל האדמה הקשה, העצמות שלהם כואבות.⁹⁸

מיכאלאק[?](Michalak) יצא מדעתו וסתם את צינור האוורור, בדרך זו נוצר עשן סמיך [בבונקר].⁹⁹ בשל כך הגברת סמטובה (Sametowa) חולת

96 הצעירה מתכוונת כנראה לנאומו של היטלר ב-30 בינואר 1933, ובו אמר: "אם יעלה בידי יהדות הממון הבינלאומית באירופה ומחוצה לה לדרדר את העמים, פעם נוספת, למלחמה עולמית - אזי לא תהיה התוצאה בולשבזיציה של העולם ועמה ניצחון היהדות, אלא השמדת הגזע היהודי באירופה". ארד, גוטמן ומרגליות, **השואה בתיעוד**, עמ' 110. נאום זה והרעיון שהובע בו היה למוטיב חוזר בנאומיו של היטלר מסוף שנת 1941 ובדבריהם של בכירים נאצים נוספים. ראו איאן קרשו, **היטלר: נמסיס, 1936-1945**, עם עובד, תל אביב תשס"ד; דוד בנקי, "בין הסתרה לחשיפה בתעמולה הנאצית בזמן המלחמה", **דפים לחקר השואה יח (תשס"ד)**, עמ' 35-53.

גם יהודים אחרים היו קשובים מאוד לדברים שאמרו המנהיגים הנאצים וכתבו על כך בכתביהם. ראו למשל מרים חש'באצקי, **נערה בגטו: יומן מתקופת השואה**, [ללא שם הוצאה] תל אביב 1978, עמ' 42 (4 באוקטובר 1942); אברהם לוין, **מפנקסו של המורה היהודי: גטו ורשה, אפריל 1942-ינואר 1943**, בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון והקיבוץ המאוחד, תל אביב תשכ"ט, עמ' 141 (10 בנובמבר 1942); יומנו של ראובן בן שם, איר"ש, 033.959, פברואר 1942; יומנו של שלמה פרנק, אמי"ה, 302.3, 14 בדצמבר 1941; כתביו של יעקב הילר, שם, 302.10, עמ' 5; יומנה של מלגושטה בלזכובר, שם, 302.50, 9 בנובמבר 1943; יומנה של אירנה גלוק, שם, 302.270, 2 בדצמבר 1940.

97 נראה כי לנוכח סכנת המוות הממשית - בחנק, בשרפה או ברעב - התפוררה תחושת האחריות ההדדית שאפיינה את ימי המרד הראשונים.

98 על הקושי וחוסר היכולת לישון בשל התנאים הקשים ראו גם ד"ר פוליסיוק, "המצור האחרון (19.4.43-27.5.43)", בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 314; לובטקין, **בימי כליון**, עמ' 146.

99 התנאים הפיזיים והנפשיים הקשים הביאו רבים אל סף יכולת הסבל האנושית. כך למשל כתבה שץ-ווינקרין: "לא אכתוב איזה קרב דמים אכזרי זה היה, אינני יכולה עוד לכתוב על הלילות הנוראים הללו והימים הנוראים עוד יותר, אינני יכולה ואינני רוצה לכתוב". נעמי שץ-ווינקרין, **חלף עם האש: רשימות על גטו ורשה שנכתבו במחבוא בידי נעמי שץ-ווינקרין**, יד ושם, ירושלים תשס"ג, עמ' 168; ראו גם "דוח הוועד היהודי הלאומי", 28 באפריל 1943, בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 217; זלמן פרידריך(?), "רשימות", בתוך שם, עמ' 228; גוטמן, **מרד הנצורים**, עמ' 373-374; הדוחות של שטרופ בתוך קרמיש, **מרד גיטו וארשה**, עמ' 157 (דוח יומי, 26 באפריל 1943); עדותה של רגינה פינצ'בסקה, איר"ש, MIE.608.

את אסון המסתתרים בבונקרים היטיבה לתאר הלינה אשכנזי-אנגלהרד. היא סיפרה כיצד לאחר שלושה ימים ששהתה במסתור עם אמה החליטו השתיים לעזוב אותו: "המחנק והסרחון במקלט ירדו לחיינו. הם התישו את כוחותינו הנפשיים. [...] הייאוש והדכאון גבלו בטירוף. הריחות סחררו את ראשינו, נשימתנו קצרה. היה נדמה לנו, שהנה אנו עומדים להיחנק, חנק גופני ונפשי. כאשר כוחותינו לא עמדו לנו עוד, עזבנו את המקלט ברוב ייאוש. [...] חזרנו אל חדרנו. כאן היה האוויר צלול, שארית סמל החופש. המקלט דמה בעיני לקבר.

הלב סבלה מאוד מתחת לאף. בזכ שפתיה. ניקינו או ובמצב רוח טוב שקועות לחלוטי היה אפשר לראו שישרוד הכל. בא עוד תזרח עבורנו לרגע שהמחבוא חסרי אונים ונסמ בלתי רגיל אנו מ:

החיים כעה מאוד. אנשים חצ' הם לא יכולים לו הרעש הזעיו תגובה [קשה] בק [המעוררים]. ובו מזון, אשר צפה ב [=עתידי] נוגה. הו להביא עליה סוף אני עצמי מ

3 שבועות.

אנו יודעים

מתוכננת מראש.

שלנו והשמדתנו

הרגשתי בו כאילו ובהם גם קרובי מ אותה בתדהמת אי מושחרים, היה בר ייסורי נפשם. הרע ימים יכלו עוד להו 100 הדימוי של הימצ: אחרים מאותה הי אין אפשרות לייש שקט בתוך אוקיינ בלי הרף. כולנו פה אוקונבסקי, איר"ש ולדיסלב שלנגל: ' שמה כרגע איני ז שלנגל, אשר קראו

הלב סבלה מאוד והתעלפה הרבה פעמים: איזאק (Izak) שם לה אמוניה מתחת לאף. בזכות זה היא חזרה לעצמה. אך האמוניה צרבה קצת את שפתייה. ניקינו את צינור האוורור והתחלנו לבשל, כולם היו שבעי רצון מזה, ובמצב רוח טוב יותר נשכבו לישון כי אכלו קצת. אלו שהיו להם לחיים שקועות לחלוטין קיבלו מראה טוב יותר, העיניים שלהם התבהרו, ושוב היה אפשר לראות בהן ניצוצות קטנים של חיים. כעת כל אחד ואחד מאמין שישרוד הכל. באופן בלתי צפוי יש לנו שוב חשמל ואור. אפשר שהשמש עוד תזרח עברנו? כבר הגיע הזמן. נעשה בהיר יותר. בפנטזיה שלי נדמה לי לרגע שהמחבוא שלנו הוא סירה טובעת.¹⁰⁰ אנחנו מנותקים מהעולם כולו, חסרי אונים ונסמכים רק על כוחנו אנו. על הצלה אין מה לדבר כלל. במאמץ בלתי רגיל אנו מאריכים את קיומנו.

החיים כעת עומדים בסכנה [גדולה] מאוד, ורמת החיים נמוכה עד מאוד. אנשים חצי ערומים, לבושים רע, מתרוצצים בדיכאון על רצפת האבן. הם לא יכולים לחיות, ובה בעת לא יכולים גם למות.

הרעש הזעיר ביותר או ההתפוצצויות המרוחקות של רימונים מעוררות תגובה [קשה] בקרב האנשים מפני שכולם מתוחים בשל היחסים הפנימיים [המעוררים]. ובכן, בקיצור, סירונת קטנה, עם הרבה אנשים, עם מעט מלאי מזון, אשר צפה בין גלים סוערים ואשר עבודה אין [כל] הצלה. פרספקטיבה [=עתידי] נוגה. הרושם הוא כאילו המים מחפשים נקודת תורפה בסירה כדי להביא עליה סוף מהיר. אבוי לנו, S.O.S.?

אני עצמי מתפלאת כיצד ייתכן שבכאלו תנאים יכולנו לחיות ולשרוד 3 שבועות.

אנו יודעים היטב מה זו האקציה הזאת מאחר שהיא כבר הייתה מתוכננת מראש. זה חיסול [=ליקודציה] יהדות ורשה, ועל כן אפוא הסוף שלנו והשמדתנו המוחלטת. הגרמנים תקפו אותנו במשך כל שעות הלילה,

הרגשתי בו כאילו קבורה אני בעודי בחיים". לאחר ימים ספורים שמעה האם כי שכניהם, ובהם גם קרובי משפחה, עודם מסתתרים במחבוא: "מראה האנשים שנתגלו לעיניה היכה אותה בתדהמת אימה. [...] השינוי שחל בהם השפיע עליה קשות. פנים כחושות, מגודלי שער, מושחרים, היה בהם משהו מן החייתי. ועיניהם - עיניים של אנשים גוססים - הביעו את ייסורי נפשם. הרעב שרר שם במלוא אימתו. הם הזינו עצמם בקוביית סוכר אחת ליום. כמה ימים יכלו עוד להתקיים בדרך זו?" אשכנזי-אנגלהרד, **רציתי לחיות**, עמ' 55, 60-61.

100 הדימוי של הימצאות בתוך ים טוער או בסירה טובעת כתוב גם בכתביהם של יהודים אחרים מאותה העת. כך למשל כתב סבב אוקונובסקי: "המקלט המלבני החשוך, שבתוכו אין אפשרות ליישר את קומתך, הופך בשבילנו במרוצת הימים מעגן יקר ויחיד, מעין מפרץ שקט בתוך אוקיינוס סוער, בין גלי ים נושאי מוות. אלינו לא יגיעו כדורי התותחים, היורים בלי הרף. כולנו פה ביחד וכולנו חדורי תקווה שניצל את חיינו". זיכרונותיו בני הזמן של סבב אוקונובסקי, איו"ש, 033.1092; בהקדמה לקובץ השירים **אשר קראתי למתים** כתב המשורר ולדיסלב שלנגל: "מזה מספר ימים 'ושבת' בראשי סצינה ממחזה פטריטי סובייטי, שאת שמה כרגע איני זוכר: צוות צוללת, שאינו רוצה להיכנע, יורד לתחתית הים". ולדיסלב שלנגל, **אשר קראתי למתים**, טרקלין, תל אביב תשמ"ז, עמ' 15.

כעת הם מרחיבים את ההתקפות שלהם [גם] לימים.¹⁰¹ לכן אנו חייבים אפוא לשמור על השקט בדרגשים שלנו כדי שהאויב לא ישמע היכן אנו נמצאים. בלילה אפשר בכל זאת להעז לצאת לרחוב. היום חלף בטוב בחסות קולן הנורא של מכונות ירייה והתפוצצויות רימונים.

פתאום מהומה. כמה [אנשים] רצים עם דליי מים, אחרים דורשים טיפות וולריאנה [=תרופה]. אנשים נופלים ללא הכרה על האדמה. "מה קרה?" העניין מתבהר. לפני זמן קצר בישלנו על הגז, לפיכך הורעלנו קלות, מצב זה נמשך ממש עד האזעקה השנייה.¹⁰²

אני יוצאת לרחוב, שרפה! הכל מסביב בווער. רחובות [שלמים]!¹⁰³ מילה, זמנהוף, קוז'ה (Kurza), נלווקי (Nalewki), לובייצקיגו (Lubeckiego). בקיצור, כל הרחובות בווערים. בווערים דירות, סדנאות, מחסנים, חנויות ובתים שלמים. הגטו כולו הוא ים של להבות. רוח חזקה מאוד נושבת ומפריחה ניצוצות מהבתים הבוערים אל אלו שעדיין אינם בווערים. האש מכלה הכל מיד. מראה מזעזע. האש מתפשטת כל כך הרבה [מהר?], שאנשים לא מספיקים לברוח מהבתים ונספים בהם באופן טרגי.

השרפה עוררה תנועה רבה ברחוב. אנשים עם צרורות רצים מבית לבית, מרחוב לרחוב, אין שום הצלה, איש אינו יודע היכן להסתתר. מחפשים ביאוש וכלום – [אין] שום הצלה, [אין] שום הגנה, בכל שולט המוות. חומות הגטו מוקפות לחלוטין, איש אינו יכול לצאת, אף לא להיכנס. בגדים בווערים על גופות האנשים. זעקות כאב ובכי, בתים ובונקרים בווערים, הכל, הכל עומד בלהבות. כל אחד מחפש הצלה, כל אחד רוצה להציל את חייו.

101 נראה כי הצעירה התכוונה לומר כי הגרמנים תקפו אותם בעבר במשך כל שעות היום וכעת מרחיבים את ההתקפות שלהם גם ללילות. עם זאת הרחבת הפעילות נגד היהודים לשעות הלילה התחילה עוד קודם לכן, ראו הערה 68.

102 נראה כי הכותבת מתכוונת לקריאת התרעה פנימית של תושבי הבונקר שנתן אחד התצפיתנים.

103 מראה ההרס והגטו הבוער זעזע רבים. כך למשל כתב גולדמן: "החלטתי לצאת. המראה שנתגלה לעיני, עלה על כל המשוער. המרתף, שדרכו היו נכנסים אל המקלט שלנו, היה הרוס; קווי החשמל והמים – מנותקים. מבעד לפרצות בקירות נראה ים של להבות, שליחכו מלמטה עד למעלה את אגפי הבניין הסמוכים. ענני עשן כיסו את עין השמים. האור היה חזק כמו ביום. החצר היתה מכוסה מכיתות זכוכית, לבנים, פח, עץ מפוחם, צינורות ושאר שברים, מסגרות של חלונות, זיזי חומה, רהיטים וכלי בית; כל אלה היו מראה שקשה לתארו; קשה היה למצוא לו דמיון כלשהו. לא אחת כבר ראיתי הרס בחיי, ולו גם בימי המצור האחרונים על ורשה בשנת 1939, אבל ההרס הנוכחי עלה על כל מה שחזו עיני עד כה." גולדמן, "75 יום", בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 274. ראו גם ד"ר פוליסיוק, "המצור האחרון (19.4.43–27.5.43)", בתוך בלומנטל וקרמיש, **המרי והמרד**, עמ' 312–313; סבק אוקונובסקי, איו"ש, 033.1092; גוטמן, **מרד הנצורים**, עמ' 372–373; לובטקין, **בימי כליון**, עמ' 140, 141; עדותה של זולה ברייטברט, איו"ש, 03.12023; עדותה של יעקב (ג'ק) גלובוס, שם, 03.1622; עדותה של דבורה רייכרט, שם, 03.5750.

בשל העע
קוראים לאלוה
שותק האל ואי
רואים כיצד רוי

עריכה לשונית:

104 על תפילות ש
105 התקווה כי ב
ליאון פינר ו
ושווארצברד ו
בשאלות אלו

בשל העשן אנשים נחנקים. כולם קוראים לעזרה. הרבה, כמעט כולם קוראים לאלוהים: "אלוהים, הראה את כוחך, חמול עלינו". כמו ספינקס שותק האל ואינו עונה.¹⁰⁴ ואתם העמים, מדוע אתם שותקים, האם אתם לא רואים כיצד רוצים להשמיד אותנו? מדוע אתם שותקים?¹⁰⁵

עריכה לשונית: פנינה לוי

104 על תפילות שנשאו בבונקר ראו גם עדותו של יעקב (ג'ק) גלובוס, איו"ש, 03.1622.
105 התקווה כי בעלות הברית אכן יגיעו לסייע ליהודים עולה בכתבים ציבוריים ופרטיים. ראו ליאון פיינר ואדולף ברמן, "מברקים מברזובסקי (פיינר) ובורבסקי (ברמן) אל זיגלבוים ושווארצברד בלונדון", בתוך בלומנטל וקרמיש, המרי והמרד, עמ' 222.
בשאלות אלו מסתיים יומנה של הצעירה האלמונית.

זיבים
כן אנו
חסות

ירשים
"מה
קלות,

מילה,
(Lub
נויות
שבת
האש
נשים

מבית
שים
זוות.
גדים
רים,
את

יכעת
שעות

אחד

ראה
היה
יחכו
חזק
רים,
קשה
ונים
75"

זרון
זקי,
14;
03;